

УРОКИ ГОЛОКОСТУ

№ 3 (47), липень — вересень, 2016 р.

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

ОСВІТНІЙ СЕМІНАР-ШКОЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ ТА ВИКЛАДАННЯ ЦЬЄЇ ТЕМАТИКИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ

Чернівці, 30 червня — 5 липня 2016 р.

30 червня — 5 липня 2016 року в чарівному українському місті Чернівці проходив щорічний освітній семінар-школа Українського центру вивчення історії Голокосту для викладачів історії та суспільних дисциплін. Цього року партнерами Центру вже за традицією були Меморіал «Яд Вашем» (Єрусалим), Посольство держави Ізраїль в Україні, Ваад України та Євразійський Єврейський Конгрес (ЄАЄК). Завдяки Конгресу ми мали можливість запросити до участі в семінарі-школі колег з інших країн. У результаті конкурсного відбору для участі були запрошені 30 викладачів з 13 областей України, а також колеги з Білорусі, Молдови, Киргизстану. Лекторами були відомі історики, викладачі-методисти, науковці: Михайло Тяглий, Василь Расевич, Гелінада Гринченко, Анатолій Подольський, Ноа Сігал, Віталій Бобров, Артем Федорчук, Наум Резніченко, Микола Кушнір, Наталя Герасим, Андрій Усач. Пропонуємо рефлексії учасників Літньої школи.

* * *

Освітній семінар-школа з історії Голокосту в Україні та викладання цієї тематики в школах України, що відбувався цього року в Чернівцях, насправді отримав значно глибше звучання ніж заявлялося в його назві завдяки участі колег з Білорусі, Киргизстану, Молдови, а також включення в програму семінару-школи таких не дуже «голокоствських питань» як «інші» категорії жертв у нацистській Німеччині, колаборація, доля примусових працівників, гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства... Організаторам семінару-школи вдалося дати максимально повну картину історичних подій, процесів та явищ — усього того що передувало, безпосередньо каталізувало та навіть стало наслідком тих подій, які в єврейській історії називають «Шоа», а більш широкому загалу «відомі» під назвою «Голокост».

Слово «відомі» не випадково взято в лапки — фактично всі «шкільні» та навіть «університетські» (кому пощастило мати диплом історика) знання про Голокост зазвичай обмежуються кількома шаблонними фразами та сухою статистикою. Проблема насправді значно глибша, і, що найсумніше, не втрачає своєї актуальності бо «клеймо» єврея в сучасній історії замінюється багатьма іншими «ярликами», а питання ксенофобії, дискримінації та пропаганди не сходять з порядку з денного. П'ятиденний «марафон» з інтенсивного «занурення» в тему проходив для мене особисто під девізом «не вистачає часу» — мені банально не вистачало часу на все — від звичного виспатись, поспілкуватись з колегами до фактологічного — почути від лекторів відповіді на питання, вдатися в усі нюанси проведення того чи іншого практикуму, ознайомитися з додатковою лі-

тературою, усвідомити увесь «багаж» отриманих знань та адекватно їх осмислити. Минуло вже понад тиждень від завершення семінару-школи, а я все ще не проглянула добре всю надану навчальну літературу та конспект лекцій, де посилян на літературу в кожного лектора велика кількість.

Учасники Літньої школи

Таке багатовекторне «занурення» в тему замість звичного для простих обивателів «розставлення крапок над і» поставив три крапки, породивши багато нових запитань і привідкривши незвідані області знань-незнань. Представлені форми і методи роботи з аудиторією, методичні напрацювання п. Наталії Герасим та Музею історії та культури євреїв Буковини спонукають урізноманітнити і свій учительський інструментарій.

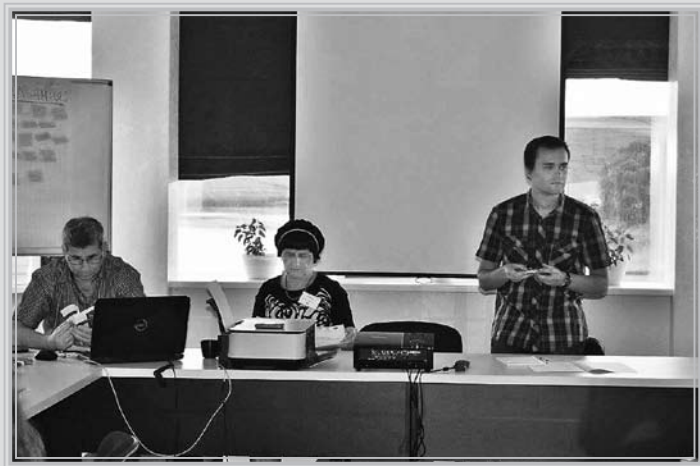
Надзвичайно потужний добір лекторів і «ведучих» практикумів, занурення в локальну історію міста Чернівців

та знайомство з єврейською культурою, перегляд документальних фільмів створили незабутню атмосферу та залишили сильні емоції. Хочеться побажати Українському центру вивчення історії Голокосту тільки зростання, ще ширшого залучення учительської/учнівської аудиторії та громадськості, допомоги не тільки від іноземних організацій, але й підтримки від держави Україна.

*Юрчишин Леся Тарасівна,
вчитель історії, правознавства та громадянської освіти
Київського ліцею бізнесу*

* * *

Участь у щорічному семінарі-школі з історії Голокосту в Україні дала можливість підвищити кваліфікацію не лише освітянам, а і представникам музеїв. Адже, відповідно до європейських тенденцій, фахівці інституцій, що дотичні до проблем викладання, можуть визначати себе учасниками неформальної освіти (Non-formal education) і взаємодіяти з системою освіти. Семінар сприяв збільшенню «точок дотику» формального і неформального викладання історії Другої світової війни (школа — музей). Був відчутний і крок учасників заходу до саморозвитку та подальшого власного внеску в розвиток безперервної освіти (Lifelong learning), враховуючи здобутий досвід.

*Під час теоретичних занять.
А. Подольський, Н. Сігал, В. Бобров*

Спільне навчання на семінарі відбулося у форматі лекцій, дискусій, екскурсій, обговорень істориків і педагогів із Білорусі, Киргизстану, Молдови та 13 областей України. Це дозволило співробітникам науково-освітнього відділу Національного музею історії України в Другій світовій війні (Київ) покращити знання та отримати навички за рахунок високого наукового рівня лекційного матеріалу, що презентували В. Бобров, Г. Грінченко, В. Рясевич, А. Подольський, Н. Сігал, М. Тяглий та А. Усач. Була також можливість практично ознайомитися з методиками, змістом теми та рекомендаціями для роботи в школі (Н. Герасим), під час музейних презентацій та відвідувань «місць пам'яті» (М. Кушнір). У цьому контексті цікавою була розповідь учасниці семінару — вчительки історії Т. Кудрик про формування в її учнів інтересу до історії рідного краю засобами музею м. Волпа (Білорусь) та номінацію «Музей у валізі» місцевого конкурсу творчих робіт.

Важливим стали практичні поради Н. Лазар (Strassler Center for Holocaust and Genocide Studies, США), Н. Сігал

(Міжнародна школа Музею «Яд Вашем», Ізраїль) і представників УЦВІГ щодо авторитетних інформаційних ресурсів для пошуку аудіовізуальних матеріалів, прийнятних для використання в навчальному процесі.

У результаті акумульовані знання дозволяють ще більш ефективно вибудовувати комунікацію з відвідувачами, особливо зі школярами, їхніми викладачами, батьками та сприяти формуванню культури пам'яті про Голокост в Україні. Екскурсійна та позаекскурсійна діяльність музейника, орієнтуючись на доступність різним віковим категоріям, ще більше врахує реалії української системи освіти, рекомендації закордонних фахівців, результати діяльності окремих освітян і неурядових громадських організацій. Уся ця діяльність, на тлі різних моделей пам'яті та державної політики пам'яті, має мету поглибити історичні знання та ознайомити молоде покоління зі сторінками історії України, що десятиріччями були табуовані та маргіналізовані, розкрити історичну правду.

*Куцаєва Тамара,
Завідувач сектору музейної соціології Національного музею
історії України в Другій світовій війні. Меморіальний комплекс
(Київ)*

* * *

З 30 червня по 5 липня 2016 року на буковинській землі відбувся освітній семінар-школа з історії Голокосту в Україні. Мета заходу підвищення рівня обізнаності вчителів про Голокост, єврейську культуру, юдаїку, подолання стереотипів та упереджень до найбільш стражденного народу, засудження антисемітизму, співчуття жертвам Шоа. Модератором і поза сумнівом душею цього дійства, був директор УЦВІГ пан Анатолій Подольський, який підібрав професійний корпус вчених-істориків та залучив до співпраці учителів-практиків з України, Молдови, Киргизстану, та республіки Білорусь.

На семінарі розглянуто низку складних проблем теоретичного блоку, а саме: хронологічні рамки та періодизація Голокосту, термінологія, особливості нацистської пропаганди, колаборація, доля примусових працівників тощо. І практичний блок, де показано різні форми вивчення Голокосту в освітньому просторі: робота з різними типами джерел, використання ресурсів музею історії та культури євреїв Буковини, перегляд кіно- й фотодокументів.

Однією з особливостей семінару — значущість дискусії, яка наступала одразу після закінчення лекції. Вражали гострота і водночас делікатність та глибина запитань учителів і науковців та виваженість відповідей шановних професорів. До речі, коли вичерпався час, передбачений регламентом на відповіді доповідачами, дискурсанти переходили з аудиторії на подвір'я. Інколи історичні суперечки завершувалися з настанням глибокої ночі.

Значну увагу лектори приділили життєвим стратегіям різних груп населення в екстремальних ситуаціях Другої Світової війни. Які непрості, складні рішення необхідно приймати аби вижити в гетто, виконуючи священний, релігійний обов'язок у таборах смерті, продовжуючи рід, рятуючи від Голокосту своїх сусідів, а то і зовсім чужих людей. І ми побачили і зразки людської гідності, самопожертви так і сумні приклади людського падіння, нищості, підлості. Організатори подбали аби перед початком лек-

цій слухачі мали тези виступів викладачів, що допомагало структурувати конспекти.

Декілька слів про лекторів.

Мудрість, знання особливостей юдаїки, розуміння прийняття раввинами або юденратами тих чи інших надзвичайно складних рішень та їх інтелектуальний, психологічний та релігійний підтекст, деталізація побуту, культури, світобачення євреїв, покрокове занурення в матерію художніх фільмів, — все це про Ноа Сігал з Міжнародної школи вивчення та викладання історії Голокосту при Яд Вашем.

У лекціях Гелінади Грінченко яскраво, вишукано, пристрасно на основі багатющого масиву архівних матеріалів та, що надзвичайно важливо, усних свідчень безпосередніх учасниць, показано долі жінок у добу лихоліття катастрофи. Академічно, без надмірних емоцій, але об'ємно і глибоко розкрив тему свого дослідження Михайло Тяглий. Надзвичайно доказовими, з власним тлумаченням та інтерпретацією конфліктів, особливостей українсько-єврейських відносин у міжвоєнний період, прочитані лекції Василем Расевичем. Про єврейські цвинтарі, про поховальну культуру, зміст написів на мацевах розповів директор Міжнародного центру єврейської освіти та польових досліджень Артем Федорчук.

Спільним для усіх лекторів були неупередженість, незаангажованість та об'єктивність.

Учасники школи під час роботи з документами

Практичний блок представляли Віталій Бобров та Наталія Герасим. Для вчителів ця частина семінару надзвичайно важлива. Лекторами надано величезний інструментарій методик, практик роботи з архівними документами, візуальними джерелами, музейними експонатами, тощо. Вдало підібрані документи містили значну інформаційну складову, надавали можливість для роздумів, для формулювання нових запитань; і всі ці технології мали одну мету: осмислити трагедію єврейського народу, критично сприймати та аналізувати інформацію.

Від імені слухачів висловлюємо подяку організаторам літньої школи. Переконані, що знання і вміння, отримані за час співпраці в рамках семінару, зможемо ефективно використати в спецкурсах з історії Голокосту, на лекціях для слухачів ІППО, на уроках, де вивчається тема «Друга Світова війна» та на позакласних заходах з означеної тематики.

Едуард Фісун,
Полтава

***

Семинар пройшов на самому високому рівні, як в плані організації, так і по содержанию. Каждый из лекторов был по-своему неповторим, в каждом чувствовался высокий профессионализм и глубокое знание преподаваемой тематики. Лично на меня глубокое впечатление произвела лекция Василия Расевича об украинско-еврейских отношениях накануне войны. Лектор предельно объективно, непредвзято осветил эту непростую тему. Роль личности атамана Петлюры, его убийство и усиление в след за этим антисемитских тенденций, все эти вопросы предстали для меня в новом свете.

Віталій Бобров і Наталія Коваленко.

Під час роботи Літньої школи

Большое спасибо за интересное проведение практикумов Виталию Боброву и Наталье Герасим. Полученные знания и навыки, особенно, что касается работы с источниками, я несомненно буду использовать на своих уроках истории. Особое впечатление произвели лекции и сам стиль работы с аудиторией профессора Гелинады Гринченко. Материал виртуозно (так и просится это определение) излагался практически на двух языках одновременно. Лектор в простой и доступной форме объяснил нам условия грамотного и правильно оформленного интервьюирования, осветил психологические аспекты процедуры записи интервью и многое другое, о чём раньше не задумывалась. Очень интересной была лекция о судьбе принудительных работников и военнопленных, а также вопрос о гендерной специфике, о роли и судьбе женщин на войне.

Много нового о культуре и обычаях еврейского народа узнала из лекций-бесед Ноа Сигал. Ноа мастерски и при этом непринуждённо, поддерживала диалог с аудиторией, в ходе лекций успевала отвечать на все вопросы, при этом чувствовался большой личный жизненный опыт этой знающей, обаятельной женщины. Особое впечатление произвел обряд встречи Шабата. Появилось стойкое желание продолжить изучать историю и культуру еврейского народа самостоятельно.

Наталія Коваленко,
Бишкек, Кыргызстан

МІЖНАРОДНІ ОСВІТНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

**ДЕВ'ЯТИЙ ЩОРІЧНИЙ СЕМІНАР
ім. РОБЕРТА КУВАЛЕКА
«ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ»
22–27 серпня 2016 р.**

Український центр вивчення історії Голокосту (Київ) у співпраці з Центром «Театр Брама Гродська» (Люблін) та за участі Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Львів) і за підтримки Американського єврейського комітету та Конференції з матеріальних претензій євреїв до Німеччини провів 22–27 серпня 2016 року Дев'ятий щорічний навчально-методичний семінар для викладачів історії та гуманітарних дисциплін «Історія Голокосту на теренах Західної України та Польщі». Семінар складався з лекцій та дискусій, а також відвідувань меморіальних місць, пов'язаних з трагедією Голокосту на теренах Західної України та Польщі. Пропонуємо Вашій увазі деякі відгуки учасників семінару.

* * *

Один із самих ґрунтовних відгуків Анни Сизової подаємо в скороченому вигляді.

Які асоціації виникають у більшості пересічних українців при слові «Люблін»?.. Звичайно ж, Люблінська унія! Це я перевірила, запитавши власних учнів. Та я знаю трохи більше, ніж поки що знають мої учні. Тому, до певної пори, для мене Люблін був ще й містом, у якому народилася Папуша (видатна ромська поетеса Броніслава Вайс), і містом, з яким пов'язана реалізація нацистського плану «Люблін-Ніско».

Але після того, як я стала учасницею ІХ науково-освітнього семінару ім. Роберта Кувалека «Історія Голокосту в Західній Україні та Східній Польщі», місто Люблін назавжди в мене асоціюватиметься, у першу чергу, з «Брамою Гродською — Театром NN», культурно-просвітницькою інституцією, яка разом з Українським центром вивчення історії Голокосту була ініціатором проведення даного семінару. Усі мої книжково-віртуальні знання та уявлення про Люблін у одну мить отримали реальні обличчя. Це обличчя людей, що працюють у «Брамі Гродській», зокрема Агати Радковської, та обличчя тих, хто населяв Люблін до війни, як то Геня Житомирський, але тепер від цих людей залишилися лише фото і спогади, які намагаються зберегти та зробити надбанням громади пані Агата зі своїми колегами.

Семінар «Історія Голокосту в Західній Україні та Східній Польщі» був спрямований на вивчення і порівняння українського й польського досвідів збереження пам'яті про Голокост. Програма семінару була настільки насиченою за змістовним наповненням та емоційним забарвленням, що його учасники інколи втрачали почуття часу. Подібне відчуття описано в романі В. Гроссмана «Жизнь и судьба»: «Сумма событий одновременно порождает чувство длительности и краткости». І справді, я досі дивуюсь: як, за доволі короткий час, нам вдалося зробити так багато — ґрунтовно познайомитися з історією єврейських громад Львова, Варшави, Любліна, відвідати музеї-синагоги в Замості та Влодаві, меморіали на місці таборів смерті «Майданек», «Собібор», «Белжець», нові меморіали в Томашові-Любельському та Раві-Руській?

Розпочався семінар у Львові, на базі Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Після того, як організатори озвучили мету і завдання семінару, а учасники ви-

Експедиція старим містом Львова

словили свої очікування, Анна Сусак ознайомила присутніх із ресурсами та проектами Центру міської історії. Одним із перших у 2008 р. був дослідницький проект «Довкола вулиці Староєврейської», який і започаткував процес повернення пам'яті про єврейську спадщину міста. У 2009 р. цей проект продовжився в описах мезуз чи їхніх слідів, які збереглися на дверях міських будинків. Логічним продовженням попередньої діяльності Центру став новий меморіальний проект «Простір синагог», метою якого є вшанування історії євреїв у Львові та краще розуміння спільної міської історії і самими львів'янами, і гостями міста, під гаслом: «Єврейська історія Львова — це спільна спадщина і відповідальність». У вересні цього року проект був представлений широкому загалу. Публіка отримала можливість оцінити результати реалізації його першого етапу — законсервовані залишки синагоги «Золота Роза», помаркований фундамент єврейського Будинку навчання Бейт Гамідраш та меморіальну інсталяцію «Увіковічення». Треба додати, що це поки що єдиний в Україні випадок, коли вшанування місць єврейської історії ініціювали та реалізували не громадські організації чи фонди, а адміністрація міста в співпраці з партнерами...

Під час екскурсії єврейськими місцями та місцями Голокосту у Львові, яку провела Ольга Педан-Слепухіна, ми з подивом дізналися, що невеличкі зелені парки-острівці в

центральному районі міста серед щільної забудови — це не що інше, як простір, який звільнився в місті внаслідок знищення нацистами мків і синагог. І не дарма вищезгаданий проект Центру міської історії отримав назву «Простір синагог», бо від цих споруд, крім простору, ніяких згадок не залишилось. Лише в кількох місцях, і то за кошти окремих осіб чи неурядових організацій, ще в 1990-ті роки були встановлені меморіальні дошки з інформацією про знищені об'єкти. Пошкоджені вандалами надписи на них за два десятиліття не знайшлося кому відновити. А більшість жителів, які проходять крізь зелені парки по дорозі на роботу чи додому, навіть і не підозрюють, що квартали довкола були збудовані колись численною єврейською громадою міста. Пам'ять про це стерта з масової свідомості (хоча минуле уперто нагадує про себе, проступаючи з-під облущеної фарби на стінах міських будинків назвами крамниць та майстерень, написаних польською, українською та їдишем). І лише завдяки діяльності Центра міської історії та їх партнерів розпочався поступовий процес повернення пам'яті через збереження мнемонічних місць. Державні інституції, на жаль, участі в цьому процесі не беруть.

Зовсім іншу ситуацію бачимо в Польщі. Три роки тому у Варшаві відкрився новий сучасний музей — Музей історії польських євреїв ПОЛІН. З'явився він за підтримки керівництва держави та Варшавської міської адміністрації. Перший камінь у фундамент майбутнього музею на урочистій церемонії заклав ще у 2007 році президент Польщі Лех Качиньський. Звели музей ПОЛІН у самому серці колишньої єврейської Варшави, яка в роки Другої світової війни спочатку була перетворена в гетто, а потім — і в руїну. У перший повоєнний рік на місці, де у квітні 1943 року розпочалися перші сутички повстання у Варшавському гетто, був встановлений скромний пам'ятник, невеличкого розміру, у вигляді круглої металеві таблички з зображенням пальмової гілки (символу мучеництва) і літери В («Берейшис»). На табличці по колу був розміщений трьома мовами (польською, івритом та їдишем) надпис: «Тим, хто загинув за Свободу та Гідність, за Вільну Польщу та звільнення людства — від вдячних польських євреїв». Металева табличка була обкладена по периметру червоним камінням, як символ пролитої крові. Вже через два роки, у 1948 р., поряд з'являється новий пам'ятник героям гетто, автором якого став Натан Рапопорт. Це величезний паралелепіпед, з двох сторін якого розміщені барельєфи — «Шлях до знищення» і «Боротьба», що найточніше зображають усю сутність трагедії: її безвихідь — для літніх і слабких людей, жінок і малих діточок, та героїзм активної молоді, яка не бажала покійно вмирати, хоча й розуміла свою приреченість. Пам'ятник був зведений за кошти єврейських громад. Нас вразило фото, що демонструвала гід: монумент височіє на тлі ще зруйнованих вулиць Варшави. Якщо врахувати швидкість, з якою було споруджено пам'ятник, і те, що відбувалося це в голодні і холодні повоєнні роки, можна зрозуміти, що люди віддавали останнє, аби хоч якось вшанувати пам'ять своїх загиблих рідних та близьких.

Згодом квартали на території колишнього гетто почали забудовувати стандартними п'ятиповерхівками, і пам'ятник міг би серед них загубитися, якби не парк і площа Героїв Варшавського гетто, які створювали своєрідний вільний простір. Зі вступом Польщі до ЄС полякам, як раніше їхнім західним сусідам, довелося подолати шлях усвідомлення

п. Альберт Станковські в Музеї ПОЛІН

власних травматичних сюжетів історії, пов'язаних з колабораціонізмом та знищенням євреїв. Хоча в країні є чимало об'єктів, що постійно нагадують про Голокост, музею, який би розкривав усю тисячолітню історію польського єврейства, у Польщі не існувало. Тому місце для появи такого музею — на теренах колишнього гетто, де розпочалося героїчне повстання — було обрано не випадково. Над концепцією ПОЛІН кілька років працювали найкращі фахівці з Польщі, Ізраїлю, США. Проект будівлі музею розробив фінський архітектор Райнер Махламякі. Йому вдалося органічно «вписати» споруду в довколишнє середовище. Невеликий на вигляд, не вище сусідок-п'ятиповерхівок, паралелепіпед скромно вилискує склом на тлі неба і дерев. Високий просторий вхід запрошує відвідувачів всередину, натякаючи, що головне сховано там. Увійшовши до музею, відвідувач опиняється у величезній порожнечі, що пронизує всю будівлю. Вестибюль ПОЛІН являє собою велику ущелину, стіни якої нагадують рельєфом чи то Йорданські гори, чи то печери Кумрану. Мені здалося, що це своєрідний натяк-згадка про прадавню батьківщину польських євреїв. Але автор стверджує, що працюючи над просторовим рішенням будівлі, він думав про води Червоного моря, яке розійшлося перед Мойсеєм, і в цьому вбачав і диво, і народження нації, і її порятунок. За задумом архітектора ущелина завершується величезною скляною стіною, через яку відкривається чудовий краєвид на зелений парк, де ростуть дерева — символ життя...

Виходячи з музею відвідувач розуміє, що історія Польщі не може бути повною без історії євреїв, і що забувати про минуле не можна, але відчуває, що і повсякчас пам'ятати про одну з найжахливіших трагедій людства — Голокост — просто неможливо, настільки болючі (навіть фізично!) ці спогади. Полякам вдалося знайти золоту середину в цій дилемі. Якщо ви завітаєте в Музей історії польських євреїв, у передостанній його галереї, то болісна пам'ять з силою, рівною цунамі, обвалиться на вашу бідну голову. Але якщо ви гуляєте вулицями по території колишнього гетто і не дуже оглядаєтесь по сторонах, то будівля ПОЛІН, органічно вписана в ландшафт, не викличе у вас ніяких болісних асоціацій.

Багатомірність експозицій Музею історії польських євреїв дає можливість проводити в ньому як загальні

оглядові екскурсії, так і заняття з окремих тем. Польські вчителі зі школярами проводять тут уроки історії. Вони приходять до музею і обирають той майстер-клас, який вписується в шкільну програму. На базі музею діє освітній центр, у якому проводять семінари та заняття для викладачів і студентів, дітей різного віку, вивчають єврейську культуру, розробляють навчальні програми і проекти. Логічним продовженням освітньої діяльності музею в мережі інтернет є портал «Віртуальний штетл» (www.szetl.org.pl/ru/cms/-15/), створений за ініціативою співробітника ПОЛІН Альберта Станковського.

Учасники семінару в Любліні

Після Варшави семінар продовжився в Любліні. Пані Агата Радковська провела нас єврейськими місцями Любліна, потім залами «Брами Гродської», які теж слугують своєрідним музеєм люблінської єврейської історії. Діяльність культурно-освітньої установи «Брама Гродська — Театр NN» слугує прекрасним прикладом того, як потрібно зберігати пам'ять, і демонструє, яку важливу роль відіграють у сучасному, стрімкому і мінливому світі так звані «інститути пам'яті». Завдяки системній діяльності по організації тематичних експозицій, театральних вистав, участі в реалізації програми ЄС «Нацистські концтабори в історичній пам'яті» та іншим комемораціям осередку «Брама Гродська — Театр NN» у сучасному Любліні відбувається процес формування колективної пам'яті про єврейське минуле міста.

У роботі працівників осередку простежується системний підхід до вивчення теми Голокосту в Любліні. Співробітниками «Брами» створена величезна картотека. На кожен будинок з вулиць колишнього люблінського гетто заведені теки, у яких зберігаються фото та відомості про людей, що там проживали. Це 43 тисячі! Одні теки пухкі через велику кількість паперів (фотографій, листів, довідок тощо), в інших — кілька рядків з іменами та прізвищами або лише фото без імені й прізвища. Можливо, і швидше всього, так і не вдасться встановити повний список тих, хто населяв люблінське гетто, але пошукова робота триває.

Багато років поспіль «Брама Гродська» активно співпрацює з іншими меморіально-освітніми установами — «Майданек», «Собібор», «Белжець». Наша група відвідала ці меморіали. Першим у списку був Майданек. Саме в цьому концтаборі у 1944 році був відкритий перший у сві-

ті музей Голокосту. На тлі живої і соковитої зелені різким контрастом виступає мертва темрява дерев'яних бараків. Здається, час застиг у просторі. Неначе нічого з часів Другої світової тут і не змінилося. Але за словами працівника музею Кшиштофа Банаха, територія справжнього концтабору була значно більшою, збережена лише частина табірних будівель, а сам меморіал «Майданек» сьогодні переживає перехід від великих цифр знеособленої, масової пам'яті до деталізації і персоналізації. Саме таку філософію сповідує і Яд Вашем: розмову про Голокост треба починати з окремої людини, повернувши їй ім'я та гідність, яких намагалися позбавити її кати...

Табір смерті «Белжець», як і «Собібор», нацисти встигли знищити. Частину території засадили деревами, а на іншій влаштували сільськогосподарську ферму. Але жахлива правда про те, що відбувалося в цьому таборі в 1942–1943 рр., стала відома громадськості, хоча з понад чотирьохсот тисяч в'язнів «Белжецю» врятуватися вдалося лише двом. Тривалий час територія колишнього концтабору використовувалася місцевим лісництвом. Лише в 1963 році в пам'ять про сотні тисяч загиблих у «Белжеці» людей був встановлений невиразний кубообразний монумент. Згодом до нього додалися скульптури двох людей, немов повсталих з попелу. Та через відсутність інформаційних табло чи якоїсь експозиції, що розповідала б про страшну трагедію цього місця, відвідувачі в Белжеці були рідкістю. Ситуація змінилася після 1989 року. Розпочалися дослідження, була розроблена концепція меморіалу, який відкрився у 2004 році. Його першим директором став Роберт Кувалек. Будівництво меморіалу відбулося за кошти єврейської громади Сполучених Штатів та уряду Польщі.

Після Майданеку з його жахливим натуралізмом здавалося, що меморіали на місцях знищених таборів смерті вже не зможуть викликати сильні емоції. Але ми помилялися, символізм Белжецю крає душу набагато більше. Тут кожна дрібниця наділена глибоким символічним значенням, яке підсилює відчуття трагедії. При вході до меморіалу зустрічається надпис із залізних літер.

Екскурсовод п. Ева Копер на теренах Меморіалу в Белжеці

Іржаві потьоки, що стікають з них на бетонні стіни, якими обгороджена територія колишнього табору, нагадують криваві сльози загиблих...

За задумом авторів меморіалу територія поховань (це близько 4 га) покрита відпрацьованим шлаком, що символізує спалених людей і створює жахливий вигляд поля, яке вже ніколи не дасть ниву. Асоціації накладаються одна на одну, але вони не є взаємовиключними. Хтось із відвідувачів бачить мертву землю, комусь чується крик каміння, комусь здається, що це свіжа могила, яка дихає... У будь-якому разі символізм вражає настільки, що, здається, на мить втрачаєш здатність взагалі щось відчувати і про щось думати.

Місце переходу від «платформи» на Поле Смерті виділено площиною, вкритою залізом. Поверх нього за допомогою залізничних коліс витиснуті колії, лінії яких утворюють Зірку Давида, вказуючи на національність загиблих у цьому таборі. Але треба сказати, що євреї в «Белжецю» були хоч і самою численною, але не єдиною групою жертв нацистської політики. У цьому концтаборі знищені також близько 1500 поляків за те, що переховували євреїв, та 2000 ромів. Мертве Поле розділене на дві частини проходом. По периметру ці частини обгороджені бетонними бордюрами, з яких стирчить понівечена арматура. Складається враження, що це залишки залізобетонних конструкцій, зруйнованих внаслідок вибуху — натяк на війну та її руйнівний вплив. Можливо, автори меморіалу хотіли таким чином зобразити символічні тіла людей, які корчилися у муках, потрапляючи до газових камер.

Входячи в прохід між двома частинами Мертвого Поля відвідувачі не бачать нічого, крім глухого кута попереду, шлях до якого пролягає все нижче і нижче, а дорога вимощена камінням, привезеним з міст, сіл та містечок, у яких проживали депортовані до «Белжецю». Крокуючи нею, мимоволі замислюєшся: до якої межі може дійти приниження людини людиною? Адже те, що сталося в «Белжецю» та інших таборах смерті, відбулося з волі людини! Завершуючись прохід впирається в глуху високу стіну і розширюється в сторони, утворюючи, таким чином, своєрідний охель (у хасидській традиції це молитовний павільйон-каплиця). На його стінах написані 120 найпоширеніших єврейських імен чоловіків і жінок. Оскільки ніде не знайдено точні списки загиблих у концтаборі

«Белжець», то важливо, щоб збереглися хоча б їх імена. Подібна ідея втілена і в меморіалі Umschlagplatz. Там також на стінах символічного «вагону» висічені за алфавітним порядком усі єврейські імена.

Щоб вийти з глибокої ущелини, яка, не лише символізує охель, а й вказує на глибину падіння людської моралі в роки Другої світової війни, необхідно піднятися сходами наверх та по периметру обійти кордони Мертвого Поля. Йдучи по периметру поля, відвідувачі меморіалу повсякчас зустрічають назви міст і сіл, єврейське населення яких підлягало депортації до «Белжецю». Крім польських географічних назв, там є чимало українських, зокрема і Рави-Руської, меморіал у якій ми також відвідали, коли повернулися до України. Порівнюючи те, що ми бачили до того в Польщі, стало соромно за нашу державу. Територія ще зовсім нового меморіалу в Раві-Руській (зведеного, до речі, за кошти німецького фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє») заросла бур'янами в людський зріст. Очевидно, що це місце відвідується, про що свідчать численні лампади. Але ж чому місцева громада так байдужа до того, як виглядає це місце пам'яті? Невже адміністрація Рави-Руської не може дати доручення комунальним службам слідкувати за порядком на території меморіалу? Чому подібні меморіали відкриваються в Україні лише за ініціативи приватних осіб чи неурядових організацій? Можливо тому, що в Україні і досі домінує сприйняття Голокосту як трагедії, яка хоч і сталася на нашій землі, але так і залишається для нас «чужою», бо в нас є «свій» Голодомор та інші біди? Порівнюючи польський досвід з українським стає очевидним, яку важливу роль у формуванні колективної пам'яті відіграє державна політика. Науково-освітні заходи, які проводить Український центр вивчення історії Голокосту разом із Яд Вашем, осередком «Брама Гродська — Театр NN» та іншими партнерами, дуже важливі і необхідні, бо завдяки їм українські учасники отримують безцінні знання та досвід.

Анна Сизова,

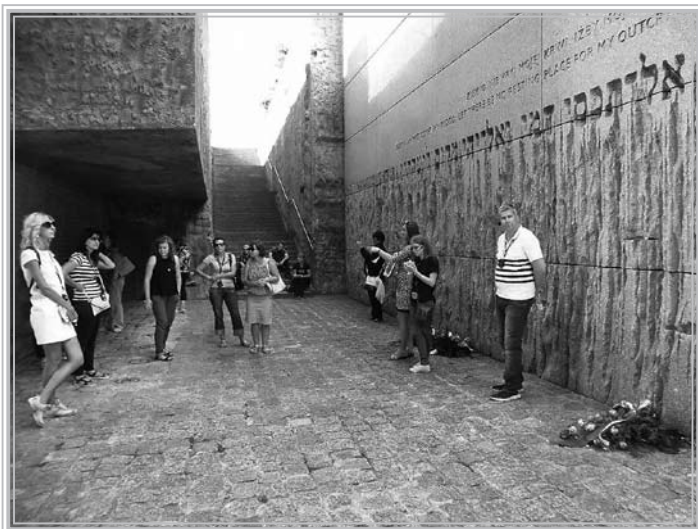
*учитель історії та правознавства,
м. Первомайськ, Миколаївська область*

***

У рамках програми семінару ім. Р. Кувалека було передбачено відвідування «Музею історії євреїв Польщі» в м. Варшава та практичне заняття в самому ж музеї.

Музей «POLIN» (інша назва музею) — це надзвичайно сучасна будівля і вдале дизайнерське рішення, яка гармонійно вписалась у навколишній ландшафт. Хочу зазначити, що місце розташування музею було обрано не випадково, воно розташоване на теренах єврейського гетто Варшави, навпроти пам'ятника «Героям гетто» (авторство належить Н. Рапопорту). Не можливо не помітити поєднання різних історичних епох, адже музей «POLIN» демонструє стиль модерн і пам'ятник, що повстав ще в 40-х р. XX ст. після II світової війни.

«POLIN» демонструє найновіші досягнення в музейній справі, що підтверджує постійно діюча експозиція «1 тисяча років єврейської історії», фактично ти проходиш тисячу років за одну годину. Виставка насичена інсталяціями, реконструкціями, текстами, цитатами, історичними джерелами. Відчуття, що ти заглиблюєшся в інший вимір і проживаєш нове життя. Не останню роль відіграє звукове та музичне навантаження кожного залу.

Меморіал на теренах колишнього табору смерті Белжець

Експозиція поділена на окремі періоди від появи єврейської громади, її осілости на теренах Польщі, асиміляції та інтеграції в польське суспільство, переплетення різних доль поляків та євреїв, та до періоду винищення нацистським режимом їх у роки Голокосту.

Окремі моменти, що закарбувались у мої пам'яті, це те, що виставка містить багато символічних речей, зокрема — єврейська вулиця, яка демонструє безтурботність людей, їх культурне, економічне та політичне життя, і здавалось би, що нічого не може змінитись, це окрема виставкова зала, яка дуже вдало і креативно демонструє поділи Речі Посполитої і пустий королівський трон, який символізує зникнення держави з карти світу й новий етап у житті єврейської громади, це і реконструкція надзвичайно гарної синагоги, тощо.

Важким емоційним спогадом у експозиції — це є початок двох світових воєн та усвідомлення того, як змінювалась доля людей, це відділ, що демонструє інсталяції єврейського гетто і величезний список (600 місць) на стіні із зазначенням місцевості, де вони були створені. Звичайно, це фотографії та відеохроніка тих жахливих подій, що заставляє задуматись і проаналізувати власне життя. Очевидно ми живемо тепер у іншому світі, оскільки знаємо, як можна масово вбивати людей.

Хочеться звернути увагу, що «POLIN» — це не лише музей, а й та установа, яка надає можливість будь — якому педагогу, чи учневі, чи студенту отримати практичні та методичні навички для навчання. Розроблені програми, які дозволяють реалізовувати ці проекти на державному рівні, звертаю увагу, що для учасників вони безкоштовні, що приємно дивує, і мотивує одночасно, оскільки хотілось би, щоб в Україні таких можливостей було б побільше. І останнє, на що хотілось звернути увагу — це методика музейного навчання, у якому Республіка Польща активно поєднує цю практику в навчанні та шкільних програмах. Для нас це хороший приклад і один із педагогічних напрямків у майбутньому.

*Анна Кондратюк,
вчитель англійської мови,
м. Львів*

* * *

Последние десять-пятнадцать лет европейское общество, стремясь составить максимально объективную картину событий Второй мировой войны, все больше обращается к ее истории. О важности этого процесса говорить не приходится, поскольку пока мир не узнает истины, увидит перспективы гармоничного добрососедского развития отношений, особенно в Восточной Европе, вряд ли получится, — периодически будут всплывать взаимные обвинения и претензии. Радует то, что в создании миролюбивого европейского пространства, участвует большое количество как государственных, так и общественных институций. Это позволяет расширять возможности в решении жизненно важных разноплановых межнациональных интеграционных вопросов.

Основной особенностью семинара им. Роберта Кувалека было то, что его география не имела «привязки» к конкретному месту: работа началась со знакомства с проектами и ресурсами исследования иудаики в Центре городской истории во Львове. Это вызвало неподдельный интерес у

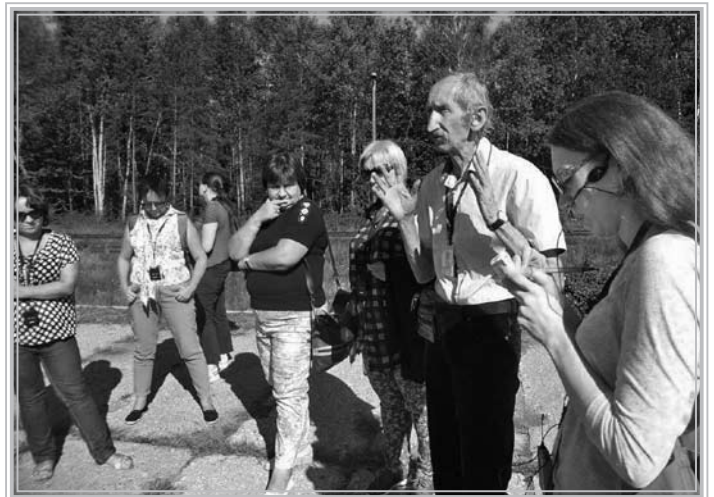
участников, поскольку среди них было много учителей истории общеобразовательных школ, которые, как известно, ограничены в возможностях, а знакомство с деятельностью львовских коллег могло привести новые идеи и изюминки в собственный опыт. В контексте этого очень логичными стали лекции «История еврейской общины Галичины до войны» (д-р Василий Расевич) и «Холокост во Львове» (д-р Анатолий Подольский), показавшие неповторимый национальный иудейский колорит галичанской земли межвоенного периода, неимоверно жестоко разрушенный и уничтоженный в годы Второй мировой войны.

Продолжение семинара состоялось в Варшаве в Музее евреев Польши «Полин». Сказать, что экскурсия по музею произвела большое впечатление на участников — ничего не сказать. На самом деле украинские историки пережили интеллектуальный шок от увиденного: хорошо продуманный логичный концепт выставок, удивительные инсталляции, оживляющие экспозиции и дающие мощный инструментальный для образовательных программ поражающий воображение, а яркие учебные аудитории стали новым опытом использования пространства классной комнаты учителями-практиками.

Собственно, с музея «Полин» начался основной содержательный блок научно-практического семинара, главной темой которого был анализ мемориализации мест памяти о Холокосте в Западной Украине и Польше. Согласно программе, участники должны были познакомиться с различными формами сохранения исторической памяти.

Важным моментом начала работы в музее «Полин» было то, что его здание расположено на месте бывшего Варшавского гетто. Поэтому, после просмотра музейных экспозиций, участники семинара отправились на экскурсию по территории, где в 1940–1943 гг. оборвалась жизнь десятков тысяч ни в чем не повинных людей. Увидев содержание и формы сохранения памяти про скорбные события, украинские историки отметили системную работу польского общества и серьезную поддержку государства в мемориализации памяти о Холокосте.

Далее логистика мероприятия привела участников в Люблинское воеводство, где они посетили Музейно-образовательный центр организации «Брама Гродьска», экскурсоводом в котором была Агата Радковська, Мемориал «Майданек», Мемориал на месте бывшего нацистского лагеря смерти Собибор, Мемориальный Музей в

Експерсія теренами колишнього табору смерті Собибор

г. Белжец. Впечатления от посещения мест чудовищной трагедии было тяжелым, эмоции выплескивались через край, однако участники сошлись в одном, что несмотря на различие форм объектов памяти, смысл глубины горя и боли не размывается, не утрачивается.

Немаловажным в программе семинара было желание организаторов показать последствия Холокоста. С этой целью участникам не только рассказали об активной довоенной жизни польских иудеев, но и показали синагоги в Владаве и Замостье, сегодня не действующие, поскольку все местные евреи были уничтожены в годы Второй мировой войны, а превращенные в музеи. И здесь украинцы отметили, что местные жители при и государства достойно берегут память о безвинно погибших земляках.

В ходе семинара экскурсии чередовались с теоретическими занятиями: на которых участники прослушали лекции «Преследование и уничтожение евреев в Люблине в контексте Холокоста в Польше. Операция «Erntefest» в воспоминаниях бывших узников Майданека» (д-р Кшиштоф Банах), «Операция Райнхард» (д-р Адам Пулявски). Практикумы «Шоа в свидетельствах и интервью из коллекции г. Белжец» (д-р Ева Копер) и «Территория Мемориала в Белжеце после войны. Память про Холокост в Польше» (д-р Ярослав Йонець) были посвящены методикам преподавания истории Катастрофы, что отвечало профессиональным интересам украинских педагогов. Результатом участия в форуме для каждого стал опыт зарубежных коллег, знакомство с польской культурой сохранения исторической памяти, формирования общественной памяти, общение с единомышленниками и новые коммуникативные возможности для реализации новых проектов.

*Светлана Поддубная,
директор Музея культуры еврейского народа
и истории Холокоста «Музей Михаила Мармера»
(Кривой Рог)*

* * *

Протягом усього семінару лекції, практичні заняття, коментарі А. Подольського, О. Педан-Слепухіної, В. Расевича та польських дослідників — А. Станковські, Е. Братосієвич, К. Банах, А. Пулявські, А. Радковської, Е. Копер ми змогли порівняти викладання історії Голокосту та проблему меморіалізації в Україні та Польщі, знайшовши не лише відмінності, а й спільні проблематичні ознаки.

Семінар розпочався в Центрі міської історії (Львів), де ми познайомилися з дослідницьким і навчальними проектами та ресурсами з юдаїки, ознайомилися з історією та унікальністю єврейської громади Галичини до війни (В. Расевич) та відмінностями Голокосту Сх. Галичини від Наддніпрянської України (А. Подольський). Продовжився наш день екскурсією єврейськими місцями Львова (О. Педан — Слепухіна), де ми пройшли по вул. Староєврейській з руїнами культової синагоги «Золота Роза», Краківським передмістям, відвідавши пам'ятник жертвам львівського гетто 1941–1943 рр. У роки Другої світової війни багато було вбито єврейських в'язнів у Янівському таборі у Львові, знищувались також сліди присутності євреїв: знесли більшість синагог, тощо. На жаль, відсутні будь-які знаки цих місць, пов'язаних з культурою та трагедією євреїв.

Основна частина нашого семінару проходила в м. Любліні. Про історію євреїв у Любліні ми дізналися

Під час відвідань «Брами Гродської» в Любліні

від Агати Радковської, яка передала історію від Першої Речі Посполитої, протягом XIX ст. та міжвоєнного двадцятиріччя, трагічного досвіду Голокосту під час Другої світової війни. Ми дізналися, що Люблін — це польсько-єврейське місто, де єврейська громада була його невіддільною частиною, формуючи неповторний вигляд у кожному аспекті функціонування. Відвідавши «Браму Гродську», побачили, що ця установа майже в усіх реалізованих нею проектах посилається на історичне та символічне значення місця свого розташування, яке колись було переходом між християнським і єврейським Любліном. Програми, які реалізує Брама Гродська, можна поділити на три види: документальні, просвітні та художні проекти. Особливо мене вразили два проекти — це «Листи в гетто», де молодь щороку висилає листи до конкретних померлих осіб, на їхні неіснуючі сьогодні адреси і вони повертаються до їхніх надавачів з помітками типу: «Адресат невідомий», «Немає такої адреси». І другий проект, де на прикладі двох конкретних біографій — дітей Гені і Галини Біренбаум з Варшавського гетто — показано, як виглядала доля єврейських дітей, депортованих у табір у рамках акції знищення. Відвідування експозиції супроводжується проведенням лекцій з учнями, вони працюють з архівними документами, та-

Біля пам'ятника в Томашуві-Любельському з п. А. Радковською

ким чином, не тільки здобувають знання про історію тих місць, але на прикладі конкретних біографій навчаються, як виглядало життя в довоєнному Любліні і як відбувалось знищення тамтешніх євреїв.

Пам'ять про євреїв у широкому сенсі — у Любліні та у Львові — є Голокост, а також форми його меморіалізації. Люблін став першим єврейським осередком у Генеральній Губернії, у якому виконували акції «Райнхардт», тобто систематично й масово знищували єврейське населення на цій території (А. Пулявські). У березні 1942 р. німці відкрили три табори знищення на східному кордоні Генерал-губернаторства (Польща). Табір знищення Белжець діяв з березня по грудень 1942 р., Собібор функціонував у травні — липні 1942 р. та в жовтні 1942 — жовтні 1943 рр., Майданек був створений наприкінці 1941 року і діяв до липня 1944 року. Виявляється, що трагічним місцем зустрічі під час війни став Белжець — місце страти та вічного спочинку тисяч єврейських громадян Другої Речі Посполитої

(передусім з Люблінщини та Львівщини). У всіх таборах смерті використовувався один і той же метод знищення: чадний газ (окис вуглецю) з великих дизельних двигунів подавався в герметично закриті камери. Потім тіла кидали у величезні ями і спалювали.

Будь-яка війна за своєю суттю вкрай жорстока і безглузда. Про табори смерті, у яких віднімалися мільйони життів, ми повинні пам'ятати завжди. Забувати про настільки жахливі злочини проти самої людської природи в жодному разі не можна, оскільки це буде зрадою пам'яті їхніх численних, часто безіменних жертв. На місці концтаборів створено музеї, де проводяться екскурсії по постійних експозиціях, у яких враховуються традиційні і сучасні форми історичного викладення: карти, документи, звукові повідомлення, читання текстів, фільми, макети.

Лариса Пишна,

учитель історії Доманівської ЗОШ І–ІІІ ступенів №2
Доманівського району, Миколаївської області

ОСВІТНІЙ КУРС «ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА ТА ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ

ШОСТИЙ ЩОРІЧНИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР У МЕМОРІАЛІ «БУДИНОК ВАНЗЕЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ» Берлін, 21–26 серпня 2016 р.

26 серпня 2016 року в Берліні завершився третій етап освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення». Під час семінару в Берліні відбулась завершальна навчальна подорож до Музею та Меморіалу «Будинок Ванзейської конференції». Учасники курсу відвідали меморіальні та пам'ятні місця Берліну, знайомились із підходом до політики пам'яті в Німеччині та обговорювали проблеми перспектив та підходів у питаннях дослідження історії Другої світової війни, Голокосту в порівнянні України та Німеччини. Цей курс проведено Українським центром вивчення історії Голокосту спільно з Музеєм та Меморіалом «Будинок Ванзейської конференції» за підтримки Посольства Німеччини в Україні. До Вашої уваги вибрані рефлексії учасників

* * *

Учасники освітнього курсу, молоді дослідники історії Голокосту з багатьох міст України, познайомились один з одним у травні 2016 р. під час вступного семінару, що відбувся в Києві. Тоді ж організатори запропонували їм для подальшого ознайомлення та аналізу дуже насичений

Учасники берлінського семінару

та, як на мене, оптимально підібраний перелік новітніх публікацій з історії Голокосту, сучасної політики пам'яті в Україні, меморіалізації Голокосту тощо. Учасники курсу мали можливість запропонувати для читання власні розвідки чи знакові, на їх думку, роботи з цих питань. Отримана актуальна інформація стала в нагоді під час обговорень та лекцій у Берліні.

Подорож групи була надзвичайно насиченою, плідною та цікавою, багато в чому завдячуючи вдалому модеруванню Тетяни Маникіної (Будинок Ванзейської конференції) та Надії Уфимцевої (УЦВІГ). Програма семінару складалася з відвідувань історичних пам'яток та місць пам'яті, музейних та меморіальних комплексів, воркшопів та практикумів. Протягом шести днів у Берліні учасники семінару відвідали декілька знакових музеїв та меморіальних комплексів, що висвітлюють історію Другої світової війни, переважно її «важких питань». Серед них були меморіал та інформаційний центр, присвячений вбитим євреям Європи, Будинок Ванзейської конференції, документальний центр «Топографія терору» — центральні пам'ятні місця Берліну, пов'язані зі злочинами націонал-соціалізму та Голокостом.

На прикладі цих меморіальних комплексів можна побачити яким чином побудована політика пам'яті в сучас-

ній Німеччині, як вона впливає на колективну пам'ять, як відбувається «подолання» травматичної історії. Берлінські музейно-меморіальні комплекси часто знаходяться саме в тих місцях, де злочини націонал-соціалізму зароджувалися. Так, на місці офісу гестапо та інших каральних структур Третього рейху побудовано інформаційний та музейний центр «Топографія терору», який висвітлює злочини націонал-соціалізму, разом з цим частиною комплексу є великий фрагмент Берлінського муру. Музей та меморіал «Будинок Ванзейської конференції» також розташований у сумнозвісному місці визначення механізмів «остаточного вирішення єврейського питання». Безпосередній реалізації злочинних планів рейху присвячений Меморіальний комплекс Заксенхаузен.

Поєднання в одному місці меморіалів, музеїв та інформаційних центрів виявляється надзвичайно вдалим. Наприклад, Меморіал пам'яті вбитих євреїв Європи містить у собі власне меморіал — величезну площу з 2700 бетонними плитами та інформаційний центр. У ньому представлено експонати, що висвітлюють переслідування та вбивство євреїв Європи. Експозиція розкриває як макрорівень трагедії, так і страждання та загибель окремих осіб та родин. Для цього в музеї створено «зал родин» та «зал імен». У музеї також працює віртуальний «портал пам'ятних місць», який надає інформацію про меморіали, музеї, пам'ятні місця, пов'язані з Голокостом у всій Європі. Дещо вирізняється серед інших німецько-російський музей Карлсхорст, розташований у історичному будинку підписання акту капітуляції Німеччини. У постійній експозиції музею поєднано більш звичний для пострадянського сприйняття Перемоги концепт з сучасними принципами створення експозиції, притаманними іншим музеям Берліну, присвяченим Другій світовій війні.

Під час екскурсії Тетяни Маникіної

Відвідування музейних комплексів супроводжувалося висококласними екскурсіями від співробітників. Учасники семінару дізналися про історію створення музейних установ, принципи побудови експозицій, сприйняття «важкої» інформації суспільством тощо. Берлінські музеї, присвячені злочинам націонал-соціалізму — ультрасучасні, їхні експозиції однаково вдало сприймаються зовсім різними віковими та професійними групами, існують спеціальні умови для людей з обмеженими можливостями. Відвідувачі отримують всю необхідну інформацію від гідів, також мають можливість почитати безкош-

товні інформаційні буклети багатьма мовами (частіше за все це німецька, англійська, російська, іврит, польська). У багатьох музеях є автоматичні індивідуальні аудіогіди, також різномовні. Експозиції насичені емоційними фото, аудіо та відео матеріалами, документальними та освітніми текстами. Окрім місць безпосередньо пов'язаних з історією Другої світової війни група побувала на екскурсії в будівлі Рейхстагу/Бундестагу, дізнавшись про історію та сучасність німецького парламентаризму. Навіть пересування міським простором Берліну було для молодих істориків вкрай важливим. На вулицях міста можна побачити практичне впровадження політики пам'яті. Наприклад, безпосередньо біля Меморіалу пам'яті вбитих євреїв Європи знаходиться вулиця Ханни Арендт.

Учасникам семінару було представлено низку воркшопів. Серед них практикум роботи з фотографіями, складні сторони розмови про Голокост та націонал-соціалізм у Німеччині, пам'ять про націонал-соціалізм у різних поколіннях, навчання солідарності та поваги один до одного. Крім того, відбувся груповий практикум з пошуку в місті, аналізу та подальшій презентації іншим учасникам семінару берлінських пам'ятників жертвам націонал-соціалізму (пам'ятник загиблим сінті та рома, «Єврейським жертвам фашизму», жертвам евтаназії тощо). Як на мене, берлінська подорож у рамках освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення» виявилась надзвичайно корисною та продуктивною для учасників. Вони дізналися про багато аспектів політики пам'яті в сучасній Німеччині, досвід презентації та меморіалізації «важких» історичних подій тощо. Впевнений, що семінар стане значним поштовхом для наукових пошуків молодих дослідників у майбутньому.

Ігор Дворкін

к. і. н., доцент кафедри політичної історії НТУ «ХП»,
координатор проєктів Центру досліджень міжетнічних
відносин Східної Європи, м. Харків

* * *

Історія живе в кожному з нас, вона втілюється в приватній історії кожної родини, навіть якщо події всесвітнього масштабу здаються нам чимось віддаленим і абстрактним. Саме такий підхід продемонструвала впродовж воркшопу «Історія пам'яті. Спадковість почуттів та пам'ять про націонал-соціалізм» історик та психолог Марина Чернівська. Було наголошено, що під час обговорення та вивчення певних історичних тем педагогу варто звертати увагу на їх суб'єктивний аспект і на те, що слухачі можуть мати уже сформоване ставлення до події на рівні сімейної пам'яті. Розкриття таких глибинних суджень через комплекс вправ заохочують учасників до активної дискусії, а не лише до пасивного сприймання інформації.

Воркшопи наступного дня — «Історія Будинку Ванзейської конференції» та «Використання фотографій як історичних джерел» — провели співробітники музею, що дозволило більш всесторонньо вивчити історію музею та тему пропаганди в роки нацистської Німеччини. Пізнавальним став перегляд документально-художнього фільму «Радикальне зло», у якому вбивство євреїв було показане очима молодого нацистського солдата. У фільмі розкривалася психологія вбивства та розглядався трикутник «злочинець — жертва — спостерігач».

Позитивні враження залишилися від воркшопу в освітньому будинку *7x jung* («Сім разів молодий»), під час якого ігровими методами наочно навчають солідарності та поваги один до одного і вдало поєднують у виставкових залах минуле і сучасність.

На теренах Меморіалу «Заксенхаузен»

Поїздка до Оранієнбургу та екскурсія Меморіальним комплексом «Заксенхаузен» спонукала учасників заглибитися в щоденні реалії людей, які постраждали від тоталітарного нацистського режиму. Тему дня продовжила екскурсія в Документальний центр-музей «Топографія терору». Музей представляє нацистський режим через призму злочинності влади. Організатори семінару підготували для учасників курсу практикум із фото і спонукали до аналізу таких пам'ятних місць і пам'ятників, як «Будинок, що зник», «Покинута кімната», «Блок жінок», «Пам'ятник єврейським жертвам фашизму», пам'ятник загиблим сінті й ромам, пам'ятник депутатам Рейхстагу, які загинули від рук націонал-соціалістів, та пам'ятне місце, присвячене жертвам евтаназії часів націонал-соціалізму. Результати своєї роботи учасники представляли під час воркшопу наступного дня.

Останній день курсу молоді дослідники провели в Німецько-російському музеї «Берлін-Карлсхорст», де був підписаний «Акт про капітуляцію німецьких сил». Екскурсія музеєм дала поживу для роздумів під час воркшопу «Складні сторони в розмові про Голокост і націонал-соціалізм у Німеччині», який модерувала історик Пройссе.

Семінар у Німеччині показав, що і в німецькому суспільстві досі існують болючі теми, комеморативна політика певною мірою проводиться за підтримки громадської ініціативи та неурядових організацій. Але позитивним фактором є те, що німецька державна влада включила політику пам'яті в гуманітарну ауру нації та відвела в ній місце не лише титульній нації, але і євреям, сінті та ромам, а також різним соціальним групам. Музеї і меморіальні комплекси створюються для того, щоб зацікавити громадськість, спонукати її взаємодіяти з історією і шукати відповіді на болючі запитання. А пам'ятники — це не сакральні величини, а мистецькі твори, різні за формою і змістом, які живуть життям міста. Усе це творить зрілу націю, яка готова прийняти відповідальність за своє минуле і навчити людей толерантності в сьогоденні.

Надія Дяків,
студентка Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича,
член НСЖУ, м. Заліщики

* * *

Друга практична частина семінару проходила в Німеччині та була не менш насиченою та різнобічною, аніж перша частина в Києві. Маючи принаймні маленький досвід аналізування пам'ятників, кожен із нас уже сприймав побачене в Німеччині не оком пересічної людини, а намагався аналізувати пам'ятник як частину політики пам'яті. Але скільки людей, стільки й думок, тому обговорюючи певну історичну пам'ятку ми ділились своїм баченням, своїми версіями і це було, безперечно, дуже цінним досвідом. Матеріал для роздумів давали самі екскурсоводи та модератори семінару, які закликали подумати, проаналізувати, охарактеризувати та подати своє бачення проблеми. У цьому і полягає відмінність семінару в Берліні та Києві. Ні, справа не в екскурсоводах та модераторах, справа, як на мене, в самих пам'ятниках і в тому, яке інформаційне та емоційне навантаження вони несуть. Якщо в Україні, це, як правило, пам'ятники радянських часів, із радянською риторикою, які відмінно виконують завдання «показати одне та приховати інше», то в Німеччині це місця пам'яті, які спонукають до роздумів, які кожен може зрозуміти по-своєму і які не приховують правду. Дуже вдалим прикладом, що ілюструє втілення певної концепції є пам'ятник вбитим євреям Європи. Жодної офіційної інтерпретації, все розраховано на самостійний аналіз. Це, на мою думку, є правильним рішенням. Кожна людина знайде свою інтерпретацію, якщо серйозно замислиться над подіями, що прагне передати пам'ятник. Отож, у Німеччині історичні пам'ятники несуть у собі певну концепцію, що спонукає до роздумів.

Під час занять в «Будинку Ванзейської конференції»

Але не пам'ятниками єдиними...Є ще багато важливих складових нашого семінару. Наприклад, воркшопи. Це те, що я так не любила до цього, але тепер це також і те, що зробило семінар незабутнім для мене. «Історія в пам'яті. Спадковість почуттів та пам'ять про націонал-соціалізм у різних поколінь» — саме цей воркшоп спонукав мене до роздумів над такими контрверсійними темами як суперництво жертв, поділ на свого та чужого (процес іншування), поєднання біографічного та колективного. Здавалося б ці поняття стосуються лише воєнного часу, але де там! У боротьбі за ідеальне минуле суспільство досить часто, якщо не завжди, вдається до свідомого замовчування фактів, уникнення негативного досвіду і це стосується не лише колективного досвіду, але й персонального. Але проблема в тому, що таке небажання прийняти негативну історію

провокує викривлене бачення подій не лише в людей, які пережили війну, але й у наступних поколіннях. І це породжує механізм неправильного сприйняття минулого, конкуренцію жертв. Лише зріле суспільство, яке здатне до критичної рефлексії свого минулого, може прийняти свою участь у війні як на боці жертв та спостерігачів так і на боці вбивць.

Згуртоване, єдине суспільство, чи ми проти вас? Воркшоп, присвячений навчання солідарності та поваги один до одного, показав, що між першим та другим майже непомітна межа, яку можна легко переступити і перетворитись на об'єкт вдалої маніпуляції. Не допустити цього, залишатись згуртованими та толерантними один до одного — це завдання вже в мільйон разів складніше, особливо коли справа іде про критичні ситуації та спільні завдання. Важливим для розуміння мого бачення націонал-соціалізму та його тотального контролю, був фільм «Радикальне зло». Фільм досить важкий для сприйняття, він розкриває психологічні механізми вчинення злочинів. З одного боку, тиск групи та страх виглядати слабким, але з іншого боку, ти завжди можеш сказати: «НІ» і тобі за це нічого не буде. Ця важка дилема як вчинити на війні, як правило, приводила до вибору вбивства, аніж до відмови, але навіть вбивцям це не давалось легко. Фільм також показує людські страждання під час та після таких нелюдських вчинків, як вбивства. Зрештою, це доводить, що якою б вдало побудованою не була пропаганда націонал-соціалізму, люди залишались людьми з почуттями жалю, страху, співчуття та скорботи.

Звісно, для мене найбільше емоційне навантаження мало відвідування Меморіального комплексу Заксенгаузен, де був нацистський концентраційний табір. Вперше мені довелося побачити на власні очі ті всі жахливі умови, бараки, доріжку для тестування взуття, увесь той нацистський механізм табору з його жахливими умовами, ні, радше, з його смертельними умовами.

І на сам кінець, хочу відзначити екскурсію в Документальний центр/музей «Топографія терору». Це була не зовсім екскурсія, це був радше, цікавий урок з вдалими запитаннями вчителя та не такими вдалими відповідями учнів, але саме таке інтерактивне заняття дало мені можливість побачити, що з одного фото можна так багато дізнатись інформації. Варто дивитись не лише на людей зображених на фото, але брати до уваги найголовнішого актора цієї постанови — фотографа...

Тетяна Бородіна,

*Національний університет «Київ-Могиланська Академія»,
м. Київ*

* * *

Найбільше мене здивувала експозиція Музею та Меморіалу «Будинок Ванзейської конференції», нам показали етапи наростання агресії в німецькому суспільстві від 1933 року до єврейського населення, якого в Німеччині було 0,5 відсотків від всього населення країни. Цікавим було те, що ми побачили на власні очі, що люди які підписали 20 січня 1942 року Ванзейську конференцію були звичайними людьми, екскурсовод Тетяна Манікіна дуже вдало і влучно охарактеризувала психологічний портрет злочинців. У цей день ми отримали лекцію і цікавий воркшоп «Історія в пам'яті. Спадковість почуттів та пам'ять про націонал-соціалізм у різних поколіннях» від Марини Чернів-

ськи, пані Марина зуміла показати нам на наших власних персональних історіях родин важливість пам'яті як родинної так і колективної в суспільстві.

Аліна Коваль,

*КНУ ім. Тараса Шевченка,
аспірантка 1 року навчання*

* * *

У «Будинку Ванзейської конференції», завдяки неймовірно цікавій екскурсії Тетяни Манікіної та інтерактивним семінарам, я змогла дати відповіді на поставлені запитання, а саме як зароджувались і поширювались ідеї антисемітизму, чому населення сприймало ці погляди. Особливо шокуючими було бачити дитячі книжки з даної тематики.

Марина Чернівськи на своєму воркшопі «Історія в пам'яті. Спадковість почуттів та пам'ять про націонал-соціалізм у різних поколіннях» допомагала нам зрозуміти скільки в нас самих збережено історій минулих поколінь і, що є історія для кожного з нас. Дуже сподобався метод гри з історичною валізою, який змушував замислюватись над звичайними, з першого погляду речами, які могли

Одна з дискусій під час семінару

пов'язати не одне покоління.

Також мене дуже вразив документальний фільм «Радикальне зло». Завжди цікавить питання: «Чому люди здатні на такі злочини? Що має відбутись у свідомості, аби людина на це пішла?». І як раз цей фільм, на прикладі історії одного з німецьких солдатів, показує як тоталітарна система націонал-соціалізму змінювала свідомість. Одним з основних механізмів, який приводив у дію цю машину смерті, був «безкарність». Навіювання думки, що ти звичайний солдат, якому дали наказ і ти маєш його виконати, тільки і всього. Адже це лише виконання своїх обов'язків, а вина покладається на плечі інших. Ти можеш відмовитись, але який вигляд матимеш у очах своїх побратимів. Знову ж таки психологія злочинця...

Голубнича Юлія

Київський університет імені Бориса Грінченка

* * *

Одразу хочеться відмітити інтерактивну природу та живий, насичений ритм програми. До проведення та підготовки семінару в Берліні була залучена численна кількість науковців та дослідників, як іноземних, так і вітчизняних, що і сприяло різноманітності перебігу усіх запланованих

заходів. Особливу подяку хочеться передати координаторам проекту Надії Уфімцевій та Тетяні Маникіній.

Тепер що стосується вражень. Берлінський етап курсу послугував не лише можливістю ще раз підкреслити те, а як саме і в якому руслі має проводитися політика пам'яті в будь-якій державі, але й надихнув на активацію та здійснення цих змін зокрема в Україні, адже наша помилка та наших співвітчизників коріниться в саме факті перекладання відповідальності з себе та уярмлення інших спільними громадськими обов'язками. І я не закликаю до спорудження місць пам'яті (якраз «споруджувати» в ніякому разі не треба, але про це трохи згодом), а до простого прояву свідомого визнання причетності біди до кожного з нас. Чомусь суспільство часто відокремлює етнічні меншини та їх проблеми від загальних державних та не зважає на той факт, що якщо людина не є громадянином країни, то вона щонайменш у ній проживає і те, що відбувається чи відбулося в нашому суспільстві навколо

нас, має безпосередній вплив на нас та нашу свідомість. Добре, що якщо вплив на свідомість провокує обурення до несправедливості, расизму та дискримінації. Але є ще й іншого роду вплив на свідомість, а саме той, що розвиває байдужість та звикання до проблем у суспільстві. А нічого гіршого за байдужість бути не може. На мою думку, краще мати дискусію та людей, що відстоюють різні точки зору, але ці люди хоча б матимуть свою точку зору.

Досить часто те, що відбувається в нас у країні супроводжується виправданнями радянського характеру нашого минулого. Але мені здається, що такого роду пояснення вже вичерпалися і не є актуальними. Здатність розвивати здібності тверезого аналізу та раціональної об'єктивної критики дана усім нам, варто лише над цим працювати.

Десятова Анастасія,
студентка 2 курсу магістратури
Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

2 СЕРПНЯ — МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДУ РОМІВ

Цьогоріч Міжнародна ромська молодіжна мережа «Терніпе» (www.ternipe.eu) (Берлін) знову організувала масштабну молодіжну зустріч для вшанування пам'яті ромів, загиблих у нацистському таборі смерті Аушвіц-Біркенау, де 2 серпня 1944 р. нацистами було вбито близько 3 тисячі чоловіків, жінок та дітей, а загальна кількість жертв ромського походження табору сягала близько 20 тисяч жертв.

Цього разу три молодих відвідувачі з України мали змогу вперше долучитися до подій у Кракові-Аушвіці. Участь української делегації стала можливою завдяки підтримці Ромської програмної ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» та в співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту.

Кульмінацією низки цих подій була власне урочиста церемонія вшанування пам'яті жертв геноциду ромів, яка відбулася 2 серпня 2014 року біля пам'ятника на місці залишків «циганського барака» в таборі Біркенау, та в якій, поряд з представниками польської та німецької ромських громад, взяли участь численні високопосадовці урядів багатьох країн та європейських організацій.

Ознайомитися з тим, які викликала думки та справила враження ця подорож на учасників української делегації, пропонуємо читачам «із перших рук», з власних відгуків учасників церемонії.

«Дивись і не забувай»: Щорічна церемонія увічнення пам'яті жертв геноциду ромів у Аушвіц-Біркенау

У ніч з 1 на 2 серпня 1944 року останні в'язні так званого ромського родинного табору (*Zigeunerlager*) на території одного з найбільших концентраційних таборів у Європі Аушвіц-Біркенау були задушені нацистами в газових камерах. Жертвами нацистської жорстокості стали близько 3000 ромів та сінті, більшість із яких жінки, діти та люди старшого віку. Загалом за час існування табору до нього депортували близько 23000 ромів, з яких 20 000 загинули. Відповідно до досліджень, за весь час у ромському таборі народилось 371 немовля і жодне з них не вижило. Сьогодні 2 серпня — це символічна дата. У цей день ромські громади, а також правозахисники і активісти з усього світу збираються тут, на території колишнього табору смерті для того, аби вшанувати пам'ять своїх сестер та братів, чиє життя закінчилось у Аушвіці. Цього року, завдяки Міжнародному фонду «Відродження» та Українському центру вивчення історії Голокосту, і мені випала така можливість долучитися до щорічної церемонії увічнення жертв геноциду ромів і на власні очі подивитись, як це було.

Церемонія увічнення жертв геноциду ромів у Аушвіц-Біркенау

Колишній табір смерті Аушвіц-Біркенау знаходиться за 60 кілометрів від Кракова. Одразу при в'їзді до нього тебе зустрічає залізнична колія і високі паркани з колючого дроту. Довкола величезна територія просто неба, на якій симетрично розміщені залишки фундаменту від бараків. Складається враження, ніби нацисти під лінійку вимірюва-

ли відстань між будівлями. Біля входу на територію розміщені схеми, на яких розписано, у яких бараках що знаходилось. І хоча на вулиці серпень і сонце нестерпно випалює все на своєму шляху, територія табору сприймається мені через фільтр чорно-білих кольорів, навіюючи неабияке почуття страху і тривоги.

Щорічна офіційна церемонія увічнення жертв геноциду ромів відбувається в глибині табору біля меморіалу.

Залишки бараків на території Аушвіц II

Цього року на цю подію зібралися понад 300 ромів та громадських активістів з усієї Європи. Всі вони, включаючи і нашу делегацію з України, одягнені в темно-сині футболки з написом *Dik he Na Bister*, що в переклад з ромської звучить як «Дивись і не забувай». На захід завітали й представники політичної еліти з європейських країн. Вони виголошували довгі промови, оперували історичними фактами, змальовуючи страшні факти нищення ромського народу нацистською Німеччиною.

І хоча чимало молоді нарікало на те, що їхні доповіді були однотипними, позбавленими емоцій й більше нагадували виступ на науковому симпозиумі, факт присутності провідних політиків та посадовців на такому заході, на мою думку, є край важливим та промовистим.

Адже свідчить не лише про те, що геноцид ромів сьогодні визнається на найвищому рівні, але й що є усвідомлення того, наскільки важкими можуть бути наслідки такої трагедії. Окрім того, приємно відзначити, що представники від України також не оминули цей захід. Таміла Шутяк, віце-консул Консульства України в Кракові, радо поспілкувалася з нами.

Жива історія — перед нами очевидці подій

Українська делегація перед пам'ятним знаком ромським жертвам на місці колишнього Zigeunerlager

Коли ж до слова запросили одного з очевидців подій, Раймона Гурема, у моєму серці щось стислось, а на очі почали навертатись сльози. Невисокого зросту, худорлявий

91-річний дідусь з Парижа постійно палив, поправляючи на голові крилатий капелюх. Коли йому було 15 років, він разом з батьками займався цирковим бізнесом, у якому працював і клоуном, і акробатом, і кіномеханіком. У жовтні 1940 року два французьких поліцейських прийшли до них у дім. Вигнавши сім'ю на вулицю, і знищивши все, що вони мали, офіцери дісталися й до цирку. Сім'ю Гурема офіцери відправили в концентраційний табір біля Руана. Там вони пробули два місяці, а після — відправили в інший табір на південь Парижа в Лінас. «Завантаживши нас, як худобу до вантажного вагона, без їжі і хоч найменшої щілинки для світла, сказали, що везуть нас туди, де буде добре. Холод, голод, а як наслідок важкі хвороби, через, які половина людей помирала просто у вагоні», — так згадує той період Раймон. З дозволу батьків Раймон тікає з табору, а потім протягом кількох років не може знову відшукати їх. За весь період війни Раймона шість разів кидали до різних концентраційних таборів.

Анастасія Ковальчук і Раймон Гурем, який пережив геноцид

І кожного разу він тікав, адже будь-якою ціною прагнув бути вільним. Кілька разів Раймон приєднувався до руху опору. Одного разу за це його депортували до німецької в'язниці як терориста, а після — відправили на виправні роботи на залізницю в Франкфурті. Він не один раз дивився смерті в очі. І досі не може змиритися з думкою, що його прізвище було в списку тих, чие життя закінчилось в Аушвіці.

Сьогодні дідусь живе поруч з колишнім концентраційним табором в Лінасі, куди його відправляли в юності. І щодня його ранок починається з того, що він довго вдивляється у вікна, за якими раніше сидів. Але це не спокійне споглядання людини, яка колись була очевидцем страшних подій, а зараз лише в пам'яті час від часу відтворює фрагменти історії. Це погляд людини нескореної, сильної і відчайдушної. Адже навіть у свої 91 рік Раймон продовжує відстоювати свої права і боротися за краще майбутнє для нащадків. Він постійно виступає з лекціями та промовами в школах, інститутах, громадських організаціях, розповідаючи про жахливі сторінки з історії винищення ромського народу, і закликаючи молодь до активних дій та опору несправедливості. Більше того, дідусь також веде боротьбу з паризькими можновладцями, які хочуть знести його будинок і табір, в якому проживає близько 100 членів його родини.

Після цієї промови всі аплодували стоячи, адже його слова настільки надихнули та мотивувала, що в душі

з'явилося велике бажання змін та реформ, які ми, молоді та амбітні активісти, повинні впроваджувати для розвитку своїх громад та суспільства в цілому.

Державний музей Аушвіц-Біркенау

Заснований у травні 1940 року, Аушвіц I служив адміністративним центром для всього комплексу. В'їзні ворота до табору майорюють відомою фразою *Arbeit macht frei* (з нім. «Робота робить вільним»). Кожна друга людина, яка проходила повз цей напис, більше ніколи не поверталась назад. В блоках колишнього табору сьогодні зберігаються згадки про людей, які колись тут жили, наприклад, їхній посуд і взуття. І це не просто кілька тарілок і пара взуття, як зазвичай буває в музеях, а цілі гори їхніх особистих речей! Уважно вдивляючись, в кожную річ, в уяві постають образи людей, яким могло це належати. При цьому охоплює таке сильне відчуття смутку, жалю, обурення й гніву, які як камінь стоять посеред горла. На таке важко дивитись, таке важко уявляти, а ще важче усвідомлювати, що це колись було реальністю. Особливо сильно мене вразила величезна кімната, за склом якої зберігалось жіноче волосся.

Новоприбулі роми в Аушвіц II.
Фото з експозиції «циганського барака» у Державному музеї «Колишній табір Аушвіц»

Спорудження Аушвіц-II розпочалося у жовтні 1941-го з метою розвантаження перенасиченого основного табору. За проектом він був розподілений для утримання кількох категорій в'язнів, яких залізницею звозили з усієї території окупованої Європи. У комплексі новоприбулі поділялись на 4 групи: діти, жінки та люди похилого віку протягом кількох годин після поверхневого огляду лікаря відправлялись в газові камери; здорові з вигляду чоловіки використовувались як робоча сила на індустріальних фабриках; близнюки та карлики піддавались медичним експериментам; ще одна частина жінок працювала в так званій «канаді» — частині Біркенау, де сортувались пожитки в'язнів, для їх подальшого використання німцями.

Примітно, що робочий персонал табору частково забезпечувався самими жителями табору. Виходить, що колишній сусід по селу міг стати твоїм наглядачем.

Права людини. Чи дотримуються їх у Європі?

Історія геноциду ромів, до якої ми змогли доторкнутись в музеї Аушвіц-Біркенау, яскраво демонструє, як

Участь представників України в обговореннях історії та культури ромів у складі міжнародних груп

нетерпимість та жорстоке порушення прав інших людей може призвести до масового вбивства та цілеспрямованого винищення цілого народу. Як би не було прикро усвідомлювати, але навіть сьогодні, в часи високорозвиненого європейського суспільства, права та свободи меншин не перестають утискати. Про це, зокрема, свідчать історії учасників однієї з міжнародних груп, до якої ввійшли й представники від України.

Особливо цікавою була розповідь Даріуса, 23-річного рома з Парижа. Зростаючи без батьків, з раннього віку хлопець багато працював, адже мав на меті здобути хорошу освіту і гарно працевлаштуватись. Якимось він працював офіціантом в одному з паризьких кафе. За час роботи Даріус зарекомендував себе як хороший працівник і вже мав постійних клієнтів. Одного разу власник закладу, знаючи, що хлопець є ромом, задумав провести соціальний експеримент й перевірити, як люди поставляться до нього, якщо дізнаються, що їх обслуговує ром. Наступного ранку хлопець вийшов на роботу, одягнений у футболку з написом «Сьогодні вас обслуговуватиме ром». Від такого вбрання здивування відвідувачів не мало меж. Одні з них просто без слів вставали з-за столиків і рухались до виходу, інші ж — розмахували руками і обурювались, мовляв, покажи чи чисті твої руки, перш ніж обслуговувати нас. На жаль, приклади такої дискримінації є звичним явищем й для інших країн. Так, хлопець з Македонії розповів, що

Презентація напрацювань роботи у міжнародних групах за участі українських представників щодо теми геноциду ромів

колись працюючи на будівництві, його керівник заплатив йому в два рази меншу платню, ніж іншим. А за словами 18-річного Адріана з Німеччини, його однокласники часто глузували з нього, приплітаючи до чого тільки можна ромське походження.

Такі жахливі факти дискримінації та стигматизації ромів не можуть не обурювати. Суспільству вкрай важливо уважно фіксувати такі тенденції та контролювати прийняття відповідних заходів, аби історія не повторилася знову. Окрім того, через ЗМІ ми повинні боротись з ксенофобськими проявами і формувати позитивне сприйняття ромів у суспільстві. Адже сьогодні, якщо переглянути заголовки українських ЗМІ, то вони просто шокують: «В Херсоні орудують цигане-гіпнотизери», «Цыгане похитили детей», «Цыгане убивают животных»... При цьому, важко знайти бодай одну статтю, присвячену ромській культурі, фестивалям, які проводяться ромами в Україні, чи якимось соціальним питанням.

Під час роботи в міжнародних групах ми активно обговорювали ці та інші питання, пов'язані з ромською історією та культурою, геноцидом ромів, рухами опору ромів, які виникали під час Другої світової війни тощо. Усі ці пи-

тання розглядалися в розрізі дотримання прав людини та боротьби з дискримінацією.

Завдяки участі у навчально-ознайомчій програмі я дізналась багато цікавих й нових фактів про ромську історію та культуру, які в подальшому зможу через ЗМІ просувати та популяризувати в Україні. Це, в свою чергу, дозволить донести до нашого суспільства думку про те, що сьогодні фактично увесь світ знову перебуває у стані війни і ми маємо пам'ятати нашу історію, бути терпимими одне до одного, поважати права та свободи інших, адже знаємо, якою дорогою може бути ціна людської необачності та жорстокості.

Анастасія Ковальчук, журналіст

PR-координатор ГО «Центр зайнятості Вільних людей»

*(уперше надруковано на веб-порталі «Громадський простір»,
www.prostir.ua/?news=dyovys-i-ne-zabuvaj-schorichna-tseremoniya-uvichnennya-pamyati-zhertvenotsydu-romiv-u-aushviits-birkenau)*

Ознайомитися з відгуками інших учасників подорожі можна тут:

www.romagenocide.com.ua/2-serpnya-2016-roku/

НАУКОВІ ПОДІЇ

ЛІТНЯ ШКОЛА «ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ» (3–13 липня 2016 р.). Рефлексії учасника

З 3 по 13 липня 2016 р. на базі Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка у співпраці з центром перспективних досліджень з вивчення Голокосту ім. Джека, Джозефа і Мортон Манделя Меморіального музею Голокосту США відбулася літня школа за програмою «Історія Голокосту в Європі та Україні». Як відомо, до цього часу такі форуми проводили недержавні громадські інституції — Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ, м. Київ) та Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума» (м. Дніпропетровськ). Відтак, організація даного форуму державною науковою інституцією засвідчила поступові, але невідворотні кроки в подоланні дискурсу «непомічання» теми в незалежній Україні. У роботі школі взяли участь 22 учасники з Києва, Львова, Рівного, Ніжина, Херсона, Острога, Житомира, Одеси, Запоріжжя, Черкас, Харкова.

Перебування та навчання в школі я б умовно розділив на 3 частини — лекції, презентації власних проєктів учасників школи та екскурсії. Блок лекцій охоплював фактологічні інформаційно насичені теми не лише безпосередньо з історії Голокосту, а й про передумови його виникнення та катастрофічні наслідки, до яких призвів. Крім того, подавалася методика викладання дисципліни (на прикладі американських освітніх установ).

У вступній лекції п. Наталія Лазар проаналізувала хронологію подій Голокосту, здійснила узагальнення поняттєвого апарату, наголосила на різних дискусіях науковців, зокрема з приводу періодизації та специфічної термінології геноциду євреїв (Шоа, Катастрофа, Голокост). Щодо періодизації, п. Наталія наголосила, що серед дослідників і зараз виникають певні дискусії з приводу початку геноциду (незважаючи на

загальноприйнятий період з 1933—1945 рр.). Предметом наукового аналізу п. Наталі стала історіографія Голокосту, зокрема її становлення. Різні підходи у «вирішенні єврейського питання» дослідниця проаналізувала на основі праць Л. Полякова, Д. Райтлінгера, Р. Хільберга, Д. Тененбаума, Л. Давидович¹ та ін. Окремо лектор приділила увагу «одному з великих моральних голосів нашого часу»² — лауреату Нобелівської премії миру Е. Візель. Так сталося, що гуманіст помер у день відкриття школи (3 липня). Колишній в'язень нацистських концтаборів був знаним пропагандистом знань про геноцид євреїв, одним з перших почав використовувати слово «Голокост», а досвід перебування в нацистських таборах описував у власних творах. «Для того, хто вижив..., зрозуміло: його обов'язок — свідчити за померлих і за живих. Забути було б не лише небезпечним, але й образливим: забути про мертвих — це все одно, що вбити їх вдруге», — писав він у автобіографічній книзі «Ніч».

Ханна Арендт писала, що винищення євреїв показало всім нам присутність вчиненого людьми зла. У даному дискурсі актуальною стала лекція п. Наталі щодо пам'яті про Голокост та практик комеморацій. Після початкової байдужості до Голокосту, людство нарешті зрозуміло масштаби цього зла. І, врешті, формування «універсальної глобальної пам'яті» після Другої світової війни стало пов'язуватися з ключовою складовою в ній Голокосту. Втім, можна задати

¹ Poliakov L. Harvest of Hate. — London, 1956; Reitlinger G. The Final Solution: The Attempt to Jews of Europe. 1939–1945. — London, 1953; Hilberg R. The Destruction of European Jews. — London, 1961; Tenenbaum J. Race and Reich. — New York, 1956; Davidowich L. The War against the Jews. 1933–1945. — New York, 1975.

² Так назвав Елі Візеля американський президент Барак Обама.

Під час занять Літньої школи

питання: чому акумульоване знання про Голокост не допомогло запобігти злочинам проти людства, вчиненим після Катастрофи, наприклад, в тій же Югославії, чи в Руанді? Але це окрема тема.

У доповіді про досвід та методику викладання Голокосту в американських освітніх установах п. Наталя окреслила можливості та перспективи досліджень Голокосту для науковців у Меморіальному музеї Голокосту США у Вашингтоні. У вересні-жовтні 2015 р., перебуваючи в складі делегації науковців з України, довелося відвідати цей потужний науковий та освітній центр. За розмахом ця інституція вражає. Музей є Інститутом, де зберігається архів документів, фото, — та відеоархів, які допомагають досліджувати та зберігати пам'ять про жертв геноциду. У штаті Арізона нам вдалося потрапити на відкритий урок у 6-му класі в американській середній школі ім. Добсона в м. Меса з історії Голокосту, де вивчався антисемітизм. Там школярів залучають до вивчення теми змалку. На жаль, в Україні цей шлях тільки розпочинається. Інерція радянського нарратива в Україні дуже повільно покидає освітньо-наукове поле. Не вважаю себе песимістом, однак поки маємо маргінес, принаймні офіційно-академічний.

Крім того, становища єврейської спільноти в Російській імперії висвітлив п. Олексій Сокирко. У лекції наведено спільне та відмінне в порівнянні зі становищем євреїв в Австрійській імперії. Також Олексій Олексійович висвітлив становище єврейських етноконфесійних громад у політиці Східної та Західної християнської церков.

Висвітлення боротьби євреїв з нацизмом в лекції п. Андрія Руккаса розвінчало усталену раніше догму про неспроможність євреїв захистити себе. Дійсно, чинити опір в тих умовах, у яких опинилися євреї, було надважко завдання і могло здаватися, що жертви не чинять опір. Тут слід навести вислів відомого дослідника: «Жертва настільки винна в тому, що з нею діється, наскільки вона не чинить опору своєму насильнику»³, однак, з іншого боку, слід наголосити на специфічності їхнього становища. Окупантами поставлено за мету знищення цілої нації, відповідно досвіду спротиву цьому не існувало. Тому солідаризуємося з думкою Т. Чайки, яка зазначає, що будь-

яка форма спротиву в контексті Голокосту була проявом героїзму, чим би вона не завершилася⁴.

Загалом еволюція сучасної історіографії Голокосту полягає у висвітленні, окрім збройної боротьби, духовного спротиву. У зв'язку з цим виокремилися поняття — «опір» та «протистояння». Протистояння визначається як здійснення активних дій з метою самозбереження. Від звичайного, інертного способу життя його відрізняє елемент свідомої дії. Термін «опір» застосовується для означення збройних дій.

З темою «Українські історіографічні студії з історії Голокосту: досягнення, проблеми, виклики» доповідав запрошений лектор школи п. Анатолій Подольський. Аналізуючи 25 років української історіографії Голокосту в Україні п. Анатолій окреслив 3 періоди її становлення та розвитку: 1) 1991–1995 рр., 2) 1996–2000 рр., 3) 2000–2016 рр.

На жаль, як зазначив лектор, на сьогодні ми маємо лише 13 захищених дисертацій з проблематики Голокосту. Хоча, тут слід говорити не лише про кількість, а й якість. А вона є дійсно різною. Троє дисертантів зі слів п. Анатолія — колишні вчителі, для яких тема Голокосту після наукових семінарів та стажувань УЦВІГ стала настільки актуальною, що вони її обрали для наукового дослідження.

Серед здобутків української історіографії є те, що існують два професійно орієнтовані для дослідників Голокосту збірники, що видають недержавні громадські інституції — «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» (УЦВІГ, м. Київ) та «Проблеми історії Голокосту» («Ткума», м. Дніпропетровськ). РР Молоді незаангажовані дослідники з новими підходами беруться за дослідження «дражливих» тем (україно-єврейські стосунки, колаборація тощо), вводячи в науковий обіг документи раніше закритих архівно-кримінальних справ СБУ тощо.

Лекція Михайла Тяглого

Михайло Тяглий аналізував еволюцію ідеї тотального знищення євреїв та «остаточного розв'язання єврейського питання» всередині нацистського апарату. Дослідник проаналізував погляди різних наукових напрямів — «функціоналістів» та «інтенціоналістів» на «розв'язання єврейського питання»: чи був Голокост втіленням намірів Гітлера знищити євреїв, чи цей процес поступово розвивався від антисемітської пропаганди до спочатку незапланованого,

³ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. — Вид. 2-ге. — К.: СП «Часопис „Критика“», 2011. — С. 102.

⁴ Чайка Т. Холокост в Україні: історія, психологія, етика: матеріали к учебному курсу / Т. Чайка. — К.: Дух і літера, 2002. — С. 80.

а зрештою тотального та рутинного знищення. Так, на ранніх етапах третього Рейху знищення всіх євреїв не було визначене націонал-соціалістами як основне та доконане. За висновком вчених, «остаточне розв'язання єврейського питання» викристалізувалося приблизно у вересні — грудні 1941 р. Таким чином, Ванзейська конференція у січні 1942 р. стала лише узгодженням даних планів.

Наступна лекція вченого була присвячена геноциду ромів у Третньому райху та окупованих радянських територіях. За поглядами цього дослідника, незважаючи на «поліцентричність» «циганської політики» в Райху та відсутність міцного, як у випадку з євреями, ідеологічного та бюрократичного поштовху до винищення ромів, результатом еволюції «циганської політики» тим не менш виявився найбрутальніший варіант — а саме їхнє майже тотальне вбивство, що дає підстави розглядати це історичне явище як геноцид. У 2013 р. під упорядкуванням М. Тяглою вийшов збірник документів, матеріалів та спогадів про переслідування та вбивство ромів на теренах України у часи Другої світової війни⁵. Це власне перша спроба в історіографії привернути увагу до переслідувань та знищення ромів. Принагідно дякую п. Михайлу за можливість бути в групі дослідників, які під його методичним керівництвом здійснювали пошук документів для даного збірника. У виданні вміщена карта знищення ромів, яку продемонстрував аудиторії лектор — унаочнення знищення ромів.

Іван Патриляк аналізував спільне та відмінне в нацистському режимі у країнах Європи та України. Відомо, що в Західній Європі нацистський режим був набагато жорстокіший за той, який встановлено окупантами на територіях СРСР. Окремо п. Іван прочитав лекцію, присвячену подіям львівського погрому літа 1941-го р. Загалом, історія погрому у Львові відома. Однак, і зараз в інформаційному полі виникають дискусії щодо інтерпретації подій. Адже в акції встановлено причетність оунівців, які, за словами Івана-Павла Химки «забезпечили механізм погрому»⁶. Одним із висновків лектора стала теза про неможливість об'єктивно характеризувати (чи судити) людей та їх реакцію на знищення за їх поведінку в період екстремі, адже в той час основне завдання кожного було вижити.

Глибоко та аналітично представила свою лекцію «Радянські військовополонені, в'язні нацистських концтаборів, оstarбайтери: специфіка правового статусу, особливості становища, практика економічної експлуатації в Третньому райху» п. Тетяна Пастушенко.

Лектор справедливо наголосила на актуальності та доцільності вивчення становища цивільного населення під час війни, а не лише військових. Адже особливістю радянсько-німецької війни було те, що більшість жертв загинули не на полі бою і не зі зброєю в руках. Насамперед, серед загиблих переважали цивільні євреї та радянські військовополонені. Доцільність цього ілюструють цифри, згідно з якими втрати військових в ЧА — 3 млн 103 тис., а цивільних громадян — 4 млн 148 тис. Не зі зброєю в руках загинуло близько 5 млн 515 тис. чол.

⁵ Переслідування та вбивство ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів. Автор-упорядник М. Тяглий. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. — 208 с.

⁶ Химка Дж.-П. Львівський погром 1941-го: Німці, українські націоналісти та карнавальна юрба / Історична правда. 20.12.2012. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>

Ще до формування остаточної програми школи організатори запропонували її учасникам представити власні проекти, пов'язані з історією Голокосту. Таке бажання виявили 6 науковців — кандидати історичних наук. А. Слесаренко (Рівненський державний гуманітарний університет) презентував дослідження «Ремінісценції Голокосту та окупації у кінофільмах чеського режисера Збинеха Бриниха», Р. Михальчук (Рівненський державний гуманітарний університет) — «Часопис «Волинь» як засіб антисемітської пропаганди окупаційного періоду, 1941–1944 рр.», Г. Стариков (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського) — «Дві родини для однієї дівчинки», Ю. Капарулін (Херсонський державний університет) — «Радянський проект єврейської колонізації Півдня України: від реалізації і розвитку до знищення в роки репресій та Голокосту», І. Моторна (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова) — «Трагедія ромів Трансїстрії: реконструкція подій та увіковічення пам'яті», В. Левченко (Одеський національний морський університет) — «Доля вчених-євреїв Одеси за часів політичних режимів ХХ ст.: періодизація, історія, персоналії».

Відвідини Музею історії Другої світової війни

Позитивним моментом форуму стало те, що його програма включала не лише академічні заняття (лекції, дискусії), а й екскурсії. Учасники школи відвідали відділ юдаїки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Національний заповідник «Бабин Яр» (подяка екскурсоводу п. Магдичу Олегу), музей історії України у Другій світовій війні (колишній музей Великої Вітчизняної війни). Крім того, після екскурсії до музею нашої групі презентовано форми та методи викладання уроків Голокосту дітям. Також учасникам школи презентовано програму пам'яті жертв нацистів — «Каміні спотикання» («Stolpersteine»). Це проект німецького митця Гюнтера Демніга, започаткований 1994 р. в Кельні. «Каміні спотикання» — це кубічні бетонні кам'яні камені довжиною 10 см з латунною пластиною та написом, що вбудовані в тротуари, дороги, перед будинками, де колись мешкали жертви нацизму. Напис на камені містять інформацію — ім'я, рік народження та рік смерті. «Каміні спотикання» змушують перехожих зупинятися, читати, а отже — берегти пам'ять про жертв нацизму.

Якщо плани організаторів школи щодо проведення форуму реалізуються наступного року, дозволю висловити кілька думок щодо його організації.

З метою комунікації між учасниками школи в процес навчання слід включити більше практичної роботи учас-

ників школи. Можливо, мені трохи не вистачило того, що було під час подібних заходів в Ізраїлі, Німеччині, Польщі — інтерактивних методів навчання та взаємодії між учасниками. Наприклад, у Єрусалимі кожен з нас виконував домашнє завдання. Під час практикуму про єврейство Польщі ми намагалися розв'язати складні дилеми, які стояли перед керівниками гетто: чинити опір, не видавати нікого, чи видати одного, щоб врятувати інших? У Берліні під час практикуму наша група з'ясувала значення карикатур, методи та прийоми пропаганди, які застосовувалися у виданні «Дер Штюрмер» для розпалювання антисемітизму. Уже на завершення занять можна було б переглянути фільм про Голокост та рефлексувати щодо побаченого. Те ж стосується презентації власних досліджень. Якщо наступна школа бачиться як одна зі сходинок до наукової діяльності учасників, то вважаю, наявність таких проектів має стати умовою участі (перепусткою) в літню школу.

Вважаю, було б не лише доцільно, а й необхідно організувати зустріч з жертвами нацизму. Живе спілкування з жерт-

Учасники Літньої школи

вою Голокосту справляє результат краще будь-якої лекції. У Єрусалимі (Ізраїль) ми спілкувалися з Манею Бігунов, а у Феніксі (США) своєю енергією та ентузіазмом нас всіх вразив 91-річний єврей, що пережив Голокост — Оскар Кноблайч. Актуальність таких зустрічей очевидна — зовсім скоро ці люди підуть з життя і єдиним свідченням про їхнє життя стануть книги. Щодо лекторів-фахівців для наступного форуму можна назвати десяток прізвищ. Окрім вищезазначених науковців, які брали участь у цій школі, перспективною видається б співпраця з Я. Грицаком, В. Нахмановичем, М. Гоном, Г. Грінченко, Ю. Радченко, А. Усачем та ін. Залучення до викладання представників центру перспективних досліджень з вивчення Голокосту ім. Джека, Джозефа і Мортоні Мандела Меморіального музею Голокосту США ще більше сприяло б зацікавленню учасників школи.

На останок, хочу висловити вдячність за можливість бути учасником літньої школи «Історія Голокосту в Європі та Україні». Особисто подяка пані Наталії Вікторівні Лазар та пану Андрію Олеговичу Руккасу не лише за організацію школи на високому рівні, а й за ту атмосферу, яка панувала під час заходу. Висловлюю подяку й від учасників школи, які повернулися до дому не лише з гарними спогадами, а й з книгою «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення»⁷ від організаторів школи та з навчальною і науковою літературою від Українського центру вивчення історії Голокосту. Зазвичай після відвідання таких форумів усвідомлення важливості теми, якою займаєшся, посилюється, а мотивація працювати далі — росте. Тому надіюся, що українська історіографія Голокосту зовсім скоро поповниться іменами нових дослідників — випускників літньої школи з історії Голокосту — 2016 р.

Роман Михальчук

к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії

Рівненського державного гуманітарного університету

⁷ Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. За ред. Рея Брандона та Венді Лаурер. Пер. з англ. Н. Комарової — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. — 520 с.

ДИСКУСІЯ: ПОСТКОМУНІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ГОЛОКОСТ: ПАМ'ЯТЬ ТА АМНЕЗІЯ

Протягом вересня — жовтня 2016 року в Києві та по всій країні відбулися меморіальні, наукові, освітні заходи (виставки, семінари, конференції, відкриті меморіальні лекції та уроки пам'яті, видання літератури, презентації документальних та художніх фільмів тощо), що були присвячені 75 роковинам трагедії в Бабиному Яру, вшануванню пам'яті жертв Бабиного Яру. У частині цих важливих заходів взяв безпосередню та активну участь Український центр вивчення історії Голокосту. В цьому числі нашого Бюлетеню, матеріалом нашого колеги історика Григорія Старикова ми розпочинаємо інформаційні та аналітичні публікації, що присвячені цій події, різноманітним аспектам вшанування пам'яті жертв, що мали місце саме цього року, коли Україна і цілий світ пам'ятали 75 роковини трагедії Бабиного Яру. У наступному числі «Уроків Голокосту» ми опублікуємо більшість матеріалів щодо цієї теми та присвяtimo їй окрему рубрику

29 вересня 2016 р. в Києві відбувся один з найкращих заходів в низці інших, присвячених до 75-ї річниці трагедії в Бабиному Яру. Організували його Ізраїльська рада закордонних справ, Всесвітній єврейський конгрес у співпраці з Євроазіатським єврейським конгресом. Дискусію сфокусували на пам'яті про Голокост у посткомуністичних суспільствах.

Першим взяв слово представник дипломатичного корпусу, який на заході ділився суто власними міркуваннями, як незалежний дослідник — др. Саймон Гайсбюл-

лер (Берн). Він поділився враженнями про ставлення до Голокосту в Румунії. Щоб краще актуалізувати свій виступ для аудиторії, чимало часу спікер присвятив Україні. Ситуацію в нашій державі він окреслив як «другий рівень пригнічення, коли суспільство забуло, що воно забуло». Найкраще на його думку, парадокс ситуації унаочнює той факт, що тільки Україна і Росія до останнього ігнорують входження до міжурядового об'єднання Міжнародний альянс пам'яті про Голокост (IHRA), членами якого

є США, Канада, європейські країни і Туреччина. Промовець також наголосив на відсутності в Україні дискусій з працями тих дослідників, які є незручними. Зокрема, він навів приклад Гжегожа Россолінського-Лібе і його книжки про Бандеру. Це прозвучало трохи дивно, з огляду хоча б на ґрунтовну рецензію Юрія Радченка. Лейтмотивом всього виступу фактично стала теза, що заперечення Голокосту робить співучасником цього злочину навіть тих, хто народився після цих трагічних подій.

Відштовхуючись від останньої фрази, проф. Ян Грабовські (Університет Оттави) доволі різко проаналізував ставлення до Голокосту в сучасній Польщі. Він навів наступну статистику: 62% поляків, які брали участь в опитуванні, вважають свою долю порівнюваною або навіть більш трагічною, ніж єврейська. За його висловом, «то був час, коли добрі люди сприяли у вбивстві цілих мільйонів». Натомість Польща розглядає себе виключно, як жертву, відкидаючи спроби підняти питання про співучасть і співвідповідальність за трагедію Голокосту. Одним з наслідків такого ставлення стало звинувачення представниками уряду Яна Гросса в написанні неправди про Єдвабне. Відповідно до їхньої риторики, ці вбивства скоїв антисемітський натовп, а не польський народ.

Ян Грабовські продемонстрував слайд з однією з пам'ятних монет (2012 року випуску) номіналом у 2 злотих і написом: «*Polacy ratujący Żydów — rodzina Ulmów, Kowalskich, Baranków*». На його думку, в такий спосіб поступово намагаються видалити євреїв з історії Голокосту. Останнім на сьогодні акордом в цій політиці професор назвав діяльність Музею «праведних поляків», тобто Музею сім'ї Ульмів у Марковій (родини, яка була знищена німцями за допомогу євреям) в Підкарпатському воеводстві. Ця музейна установа, присвячена усім полякам, які рятували євреїв. На думку спікера, музей покликаний фальсифікувати та приховувати історію, що в купі з рядом законодавчих обмежень свободи наукових дискусій, фактично започатковує «нову епоху в історичній політиці» країни і наближає Польщу до аналогічної ситуації в Туреччині щодо геноциду вірмен. Завершив свій виступ, Ян Грабовські красивою фразою, що, не дивлячись на такий стан речей, «Голокост резонує в серцях».

Третім виступаючим запросили директора Українського центру вивчення історії Голокосту — д-ра Анатолія Подольського (Київ), який змалював академічний, освітній та комеморативний аспекти проблеми історії Голокосту в Україні. Загалом за 25 років незалежності написано 10 спеціальних і 4 дотичних до цієї тематики дисертаційних робіт, що не дозволяє говорити про задовільний стан Holocaust studies у вітчизняній науці. Попри таку незначну кількість наукових текстів, виступаючий зазначив і обнадійливу тенденцію: формування генерації молодих дослідників (як правило, віком до 30 років), які не несуть на собі деградантського тавра радянського спадку. За винятком цих досліджень і деяких перекладених праць закордонних вчених, ситуація з вивченням Голокосту є дуже подібною до аналогічної з Голодомором, коли наука, за винятком незначної кількості насправду добрих текстів, не пішла далі публікації спогадів про ці трагедії.

Основні звершення в освітній сфері щодо функціонування знань про Голокост, в абсолютній більшості випадків є результатом діяльності неурядових організацій. Укра-

їнська держава практично не хоче помічати неформальну освіту. За весь час незалежності уряд не профінансував жодної школи з тематики Голокосту. Уже 11 років поспіль групи українських вчителів відвідують семінари в Яд-Вашем, проте якогось помітного сприяння власної держави цьому проекту домогтися досі не вдалося. Не краще виглядає ситуація і з меморіалізацією Бабиного Яру. Установа, яка мала цим цілеспрямовано займатись, була створена в 2006 р., проте найменші ознаки її діяльності почали з'являтися тільки тепер. Оптимальним часом, коли потрібно було розпочинати будівництво меморіалу в Бабиному Яру, Анатолій Подольський назвав 1990-ті рр., щоб сьогодні мати певні результати діяльності наукової та освітньої частин цього комплексу. Він завершив свій виступ також цитатою Вільфреда Їльге про ставлення держави: «not forbidden, but not supported».

Останнім спікером і своєрідним моральним авторитетом в дискусії виступив проф. Адам Ротфельд (Польський інститут міжнародних справ, Варшава), людина яка змогла вижити в час Голокосту. Він рефлексував на тезу Анатолія Подольського про самоусунення держави від підтримки поширення знань про Голокост. На його переконання, ініціативу і відповідальність в цій справі мають на собі нести саме NGO (non government organizations), тобто громадські організації. Участь держави несе в собі певну загрозу перетворення правди на предмет переговорів. Він зауважив, що вважає хибним твердження, що «правда знаходиться посередині»: «вона знаходиться там, де вона є». У якості прикладу він навів спробу Австрії представити себе виключно першою жертвою нацистів, нівелюючи свою роль і «одного з перших злочинців».

Адам Ротфельд виступав недовго і лаконічно, проте наповнюючи свою промову філософським сенсом. Зокрема, він сформулював тезу, що час має головувати над простором, бо він все більше прискорюється і тягне за собою все нові і нові зміни. Разом з тим, реальність має вивисуватись над концепціями. У його розумінні, антисемітизм є саме концепцією. Проте тут згадався ролик з Іваном Патриляком, де він назвав погроми традиційним явищем для українців, тим самим перенісши антисемітизм якраз в категорію «реальності». Підсумок промови, як і в попередніх виступаючих, також підбила красива фраза, що «ми є прекрасні і жахливо потворні одночасно».

Насамкінець модератор дискусії — д-р. Лоуренс Вайнбаум (Директор Ізраїльської ради закордонних справ, Єрусалим) теж долучився до філософського рефрену заходу, зауваживши, що «наші вчинки слідує за нами» і варто наслідувати приклад Уїнстона Черчіля, який відмітив, що «історія буде доброю до мене, тому що я її писатиму».

Загалом захід виявився чудово організованим, з прекрасним дотриманням таймінгу виступаючими, змістовними питаннями та ремарками під час дискусії. Враховуючи доволі ранній час початку — 9 година ранку, організатори подбали про легкий фуршет: кава, чай, тістечка, горішки та персики. Організували його до початку дискусії, що унеможливило виникнення, на жаль, традиційних довгих пустопорожніх балачок, а присутнім забезпечило комфортне і зручне слухання виступів.

*Григорій Стариков,
історик, м. Київ
Джерело: historians.in.ua*

ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

НОВА УШИЦЯ У ТІНІ ГОЛОКОСТУ:
«МОТОРОШНА БЛИЗЬКІСТЬ»

У документальній стрічці Яель Реувені «Прощавайте, пане Шварц/ Торішній сніг» («Farewell Herr Schwarz/ Schnee von gestern»), серед іншого, оповідається історія родича режисера — старшого брата її бабці Файвуша Шварца, — литовського єврея і колишнього в'язня нацистських концтаборів, який після війни не став розшукувати свою єврейську родину, одружився з німкенєю та під іменем Петера Шварца оселився поруч останнього місця свого ув'язнення. Його минуле було забороненим для членів нової сім'ї та й сам він намагався його всіляко уникати, на відміну від свого швагра — колишнього солдата вермахту й учасника боїв на Східному фронті, — із яким, як виглядає, підтримував цілком дружні відносини. «Його колишні мучителі стали його сусідами» — схарактеризував післявоєнне життя Шварца один з оглядачів [1].

Так склалося, що через день після перегляду стрічки Реувені я побував у містечку Нова Ушиця на Хмельниччині. В довоєнний період понад половину його населення становили євреї. Значні громади проживали також в сільській місцевості — у Калюсі, Заміхові, Браїлівці, Вільховці. Більшість із новоушицьких євреїв загинули в період Голокосту. Перше з масових убивств було скоєне 20 серпня 1942 р. в урочищі «Трихів ліс» за 1,5 км на захід від містечка. За офіційними підрахунками німецької жандармерії, його жертвами стало 707 осіб [2]. Лише одиницям тоді вдалося вижити. Двоє із них — Ісаак Нусімович Іткін та Галина Василівна Вдовіна — і зараз живуть у Новій Ушиці. 20 серпня 1942 р. Іткін, будучи 16-річним хлопцем, наважився на втечу, яка вдалася попри постріли услід, а Вдовіну (уроджену Битенську), тоді 7місячне немовля, матір зуміла залишити під деревом, коли їх конвоювали до місця масового вбивства. Знайшло і врятувало її подружжя місцевих вчителів Мокрих. Матір та старший брат Едуард були вбиті в «Триховому лісі». Як і по всій окупованій Україні, серед винуватців Голокосту у Новій Ушиці були не лише німці, а й місцеві колаборанти, у першу чергу поліцейські. Вони забезпечували переселення євреїв до гетто та його подальшу охорону, наглядали за виконанням примусових робіт, конвоювали до місця масового вбивства та стояли в оточенні, аби унеможливити втечі, розграбовували єврейське майно і навіть власноруч вбивали. Через добре знання місцевості та особисте знайомство із багатьма євреями вони демонстрували особливу ефективність при пошуках тих, кому вдалося врятуватись після масових вбивств і певний час переховуватись.

Мартін Дін у своїй монографії про участь місцевої поліції у здійсненні Голокосту в окупованих Україні та Білорусі звернув увагу на явище, яке влучно назвав «моторошною близькістю» [3]. На відміну від німців, які фактично не контактували зі своїми жертвами до самого процесу масового вбивства, тому ті рідко коли знали навіть їхні імена, ситуація із місцевими колаборантами була абсолютно протилежною — серед них часто траплялися сусіди, вчителі та однокласники, колеги по роботі, друзі і навіть родичі.

Саме тому у спогадах жертв Голокосту особливо болісними є ті фрагменти, що стосуються винуватців, із якими їх пов'язували довоєнні знайомства, цілком у дусі твердження Ханни Арендт про те, що «деморалізувала не поведінка ворогів, а поведінка друзів» [4]. Ісаак Іткін на місці масового поховання в урочищі «Трихів ліс». Примітною в цьому ракурсі є історія, яку вдалося записати від Ісаака Іткіна. Його батько працював візником. Однієї ночі він почув з конюшні дитячий крик і спершу навіть злякався, подумавши, що то нечиста сила. Виявилось, що насправді кричав підкинутий хлопчик 5–6-річного віку. Пізніше дізнались, що це був Василько Бородатий із села Каскада — фактичного передмістя Нової Ушиці. Він залишився жити в сім'ї Іткіних, де вже було семеро своїх дітей, навчився працювати при конях і навіть вільно говорити на ідиші, а пізніше одружився і жив у Каскаді. Уже на початку нацистської окупації Іткіни домовились з одним знайомим селянином, що віддадуть йому підводу та кінську упряж за 2 центнери муки. Обмін мав відбутися в суботу, але в п'ятницю Бородатий привів до них німецьких жандармів та місцевих поліцейських. Іткіна з батьком забрали на допит до жандармерії — все єврейське майно автоматично було зараховане до «державної власності», тому його продаж чи обмін був суворо заборонений, — а Бородатий тим часом забрав собі і підводу, і кінську упряж. «Куди дінешся, що скажеш йому. Вилічили його, виучили його, винянчили його, а він...» — прокоментував Іткін його поведінку.

Їхня наступна зустріч відбулась вже в 1950х рр. Виявилось, Бородатий не соромився оповідати, мовляв, насправді допомагав сім'ї Іткіних і навіть отримав за це гроші від Ісаакового старшого брата Олександра, який не знав про дійсний характер цієї «допомоги» [5]. Ця історія чітко вказує на те, що у випадку Нової Ушиці «моторошна близькість» винуватців та жертв Голокосту тривала так само доволго після закінчення війни, як і у Файвуша/Петера Шварца. З 1944 р. всього 10 євреїв, яким вдалося пережити Голокост у той чи інший спосіб, проживали в містечку принаймні якийсь час [6]. Це було життя не лише серед масових поховань їхніх численних родичів та знайомих, але й між тими, хто сприяв їхньому вбивству. Станом на 1950 р. в Новоушицькому районі проживало 173 колишні колаборанти — місцеві поліцейські, сільські старости та інші [7]. Після так званої «аденауерівської» амністії від вересня 1955 р. на попереднє місце свого проживання почали повертатися й ті з них, хто свого часу був засуджений до різних термінів ув'язнення. «І ось на тобі! Відсидів 10 років і тепер на свободі, і отримує державну пенсію. Як звичайний злодюжка» — коментує в своїх спогадах зустріч з одним із таких амністованих Михайло Борисович Айзен, теж колишній в'язень Новоушицького гетто, який проживає нині в США [8].

Парадоксально, але в той час, коли колишні колаборанти засипали владні інституції листами, у яких прохали про помилування та запевняли у відданості радянським

ідеалам, не всі жертви навіть мали змогу дізнатись свою справжню історію. Галина Вдовіна, вихована подружжям Мокрих як власна донька, закінчила фізико-математичний факультет Чернівецького державного університету та впродовж 42 років працювала вчителькою у рідному містечку. Серед її учнів були нащадки місцевих колаборантів. Довгий час вона жила по сусідству з колишніми поліцейськими. Принаймні один із них, Іван Києвич, у вересні 1944 р. був засуджений до 20 років утримання у виправно-трудових таборах та 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна. Серед іншого, він звинувачувався у привласненні єврейського майна, в тому числі будинку, та в затриманні у вересні 1942 р. трьох євреїв, яких передав німецькій жандармерії у Новій Ушиці [9]. Свого часу Вдовіна по-сусідськи навіть ходила на його похорон. Про своє єврейське походження та історію порятунку вона дізналась лише у 2001 р. У 2012 р. її рятівники Василь та Олена Мокрі посмертно отримали звання Праведників народів світу [10]. Пам'ятник на місці масового поховання в урочищі «Трихвіліс». Довід Іткіна та Вдовіної не став сюжетом для жодної документальної стрічки. Вони залишаються чи не єдиними у Новій Ушиці, хто доглядає за масовим похованням у «Триховому лісі» і відвідують його до кожної чергової річниці 20 серпня. Місцевій владі зручніше не помічати цього всього так само, як в післявоєнні десятиліття намагались «не помічати» один одного й ті, хто за неповних три роки нацистської окупації перетворився на жертв та винуватців.

- [1] Hoffman J. «Farewell Herr Schwarz»: Movie review.
- [2] Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах/ Сост. А. Круглов. — К., 2002. — С. 399.
- [3] Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44. — NY, 2000. — P. 164.
- [4] Арндт Х. Ответственность и суждение. М., 2013. — С. 55.
- [5] Запис спогадів Ісаака Нусімовича Іткіна 1926 р. н. (сміт Нова Ушиця Хмельницької обл., 5 липня 2016 р.)// Особистий архів автора.
- [6] Айзен М. Горька пам'ять, 1996 г.// Особистий архів автора. — Арк. 1718.
- [7] Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 13. — Спр. 461. — Арк. 21 зв.
- [8] Айзен М. Горька пам'ять, 1996 г.// Особистий архів автора. — Арк. 26.
- [9] Архів управління Служби безпеки України в Хмельницькій області. — Ф. 5. — Спр. 21120. — Арк. 2929 зв.
- [10] Запис спогадів Галини Василівни Вдовіної (Битенської, Мокрої) 1942 р. н. (сміт Нова Ушиця Хмельницької обл., 5 липня 2016 р.)// Особистий архів автора.

Андрій Усач, історик

Джерело: www.uamoderna.com

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

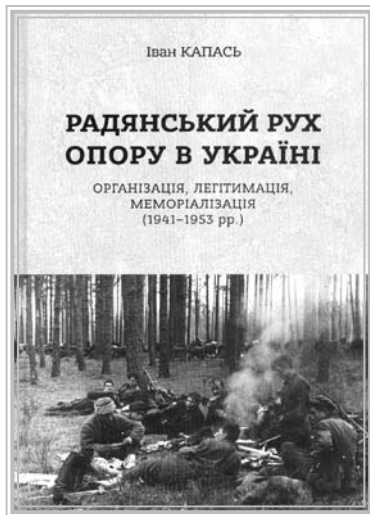
Елізабет Фрейндліх. Знищення міста на ім'я Станіславів/ Націонал-соціалістська політика винищення у Польщі 1939–1945. — Брустури: Дискурсус, 2016 — 304 с.

Ця книга — одна з перших німецькомовних праць про Голокост. Вона була опублікована в 1986 році. Її авторка Елізабет Фрейндліх австрійська письменниця та журналістка — як репортер бул присутня на судових процесах у Мангаймі та Відні проти гестапівців, які здійснювали езекуції єврейських мешканців Станіслава та Надвірної. Проте, подаючи контекст жахів, що відбувалися в Східній Європі в 1939–1945 роках, авторка, яка симпатизувала лівому руху та не була фаховим істориком, допускається помилок, значну їх частину спростовує у своїй передмові до цієї книжки Ярослав Грицак. Через мовний бар'єр довгий час українські історики були позбавлені можливості долучатися до складних дискурсів щодо історії Катастрофи серед західних істориків. Переклад цієї книжки українською частково сприяє подоланню цього бар'єру.

Неизвестная эвакуация. Воспоминания еврейских беженцев СССР, 1941–1945/ Составитель: д-р Александр Берман. — Иерусалим: Ассоциация Хазит хакавод (В защиту достоинства), 2015 г.

Книга представляет собой сборник воспоминаний еврейских беженцев, которые в годы Второй мировой войны, спасаясь от нацистского режима, оказались в эвакуации в дальних районах Советского Союза. В основном это воспоминания евреев, которые были детьми в годы войны. Большая часть воспоминаний записана спустя много лет после произошедших событий. Значительную часть книги занимают научные исследования историков, посвященные проблематике еврейской эвакуации, антисемитизму в советском тылу, сталинской антиеврейской политике, повседневной жизни в эвакуации.

Капась Іван. Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.): монографія/Іван Капась, наук. ред. Т.В. Вронська; Нац. Акад. наук України, Ін-т історії України, Центр держ. кінофотофоноархів ім. Г.С. Пшеничного. — Київ: К.І.С., 2016. — 208 с.

Монографія молодого українського історика присвячена військовим та суспільним процесами в Україні часів Другої світової війни, що були пов'язані з організацією, легітимацією та меморіалізацією радянського руху Опору 1941–1944 років. Автор використав велику кількість нових джерел з архівів України та інших країн. Крім дослідження діяльності партизанських загонів під час окупації, автор також розглядає післявоєнне ставлення влади до радянських партизанів, специфіку державної підтримки, процедуру нагородження, увічнення пам'яті про партизанів та підпільників.

Yad Vashem Studies. — 2016. — Vol. 44. — # 1/ Edited by David Silberklang. — Jerusalem: Yad Vashem Publications, 2016. — Pp. 311. (Англійською мовою).

Чергове число академічного періодичного наукового видання Меморіалу Яд Вашем Yad Vashem Studies включає низьку наукових розвідок та статей, а також рецензії на нові видання в царині студій з історії Голокосту в Європі, Назви деяких з них:

Ісаак Гершкович. Голокост та Відродження у вченні р. Мордехая Вогельмана

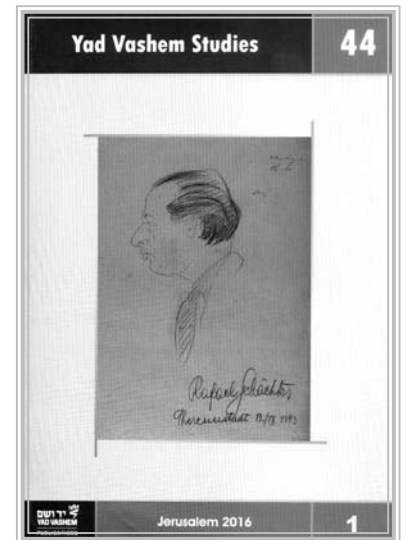
Цві Земель, Нафталі Вагнер. Оповідання про Реквієм Терезієнштадта

Гай Мірон. Повторне відвідування концентраційних таборів. Огляд книжки

Кіма Вюнчмана Напередодні Аушвіца: Єврейські в'язні в передвоєнних концентраційних таборах

Дітер Поль. Старі та нові інтерпретації відносно причин Голокосту. Огляд книжки

Тімоті Снайдера Чорна земля: Голокост як історія та попередження

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- Наукові та освітні заходи, присвячені 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру (вересень — жовтень, 2016 р.)
- Наукові та навчальні заходи в рамках проекту «Геноцид ромів (циган) в добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті»
- Міжнародна конференція «Чи беремо ми уроки з історії? Культура пам'яті як шлях до європейського порозуміння» (жовтень, 2016 р., м. Варшава).
- Одинадцятий щорічний навчально-методичний семінар з історії Голокосту в Меморіалі «Яд Вашем» (листопад, 2016 р., м. Єрусалим).
- Восьмий щорічний науково-методичний семінар в Меморіалі Шоа (Memorial de la Shoa, грудень, 2016 р., м. Париж).
- Нові видання Центру.
- Проект з поширення освітніх матеріалів з протистояння антисемітизму та ромофобії.
- Міжнародний проект «Захистимо пам'ять».

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Кутузова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:

Анатолій Подольський

Дизайн, комп'ютерна верстка:

Руслан Руденко

Видруковано:

ПП «Реактив Принт»

Наклад: 500 примірників